

МІНІСТРЕСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
Факультет психології, політології та соціології
Кафедра соціології

Кваліфікаційна робота – бакалаврський дослідницький проект
054 «Соціологія»
на тему:

БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Виконала: здобувач 4 курсу, групи 1
галузь знань: 05 «Соціальні та поведінкові науки»
спеціальність 054 «Соціологія»
А.С. Стасішина
Керівник: д. пол. н., проф. Л. В. Ярова
Рецензент: к. політ. н., доц. Ю. І. Шмаленко

Одеса – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ БУЛІНГУ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА	6
1.1 Історія виникнення поняття та теорії булінгу	6
1.2 Загальна характеристика різновидів булінгу	12
1.3 Детермінанти булінгової поведінки	20
1.4 Вікові та статеві особливості прояву булінгу у дітей	24
Висновки до першого розділу.....	29
 РОЗДІЛ 2 ДОСВІД СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ В УКРАЇНІ.....	31
2.1 Методика дослідження та характеристика цільових груп ESPAD	31
2.2 Оцінювання судження підлітків України що до булінгу за результатами опитувань ESPAD.....	33
2.3 Аналіз та інтерпретація даних соціологічного дослідження HBSC	39
Висновки другого розділу	42
 РОЗДІЛ 3 ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РОЗРОБКА РЕКОМЕНДАЦІЙ ЩОДО ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	44
3.1 Методологічний інструментарій дослідження булінгу в підлітковому середовищі	44
3.2 Розробка рекомендацій по зменшенню булінгу в середовищі.....	49
Висновки до третього розділу.....	54
 ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	58
ДОДАТКИ.....	63

ВСТУП

Актуальність теми. Останнім часом в психолого-педагогічній та соціологічній літературі зростає інтерес до поширеності проблеми насильства та жорстокої поведінки серед дітей. Але в українському суспільстві проблема булінгу є ще мало вивченою. За останні 15 років в суспільстві з'являються все нові види цькувань – кібербулінг, інтернет-тролінг, флеймінг та інші види що призводить до психологічних травм особи, яка пережила це насильство. Коли цькування поодинокі явище, то воно не несе сильної шкоди для середовища осіб, але коли воно має масовий характер та відбувається систематично, то має негативні наслідки для підліткового оточення. В результаті може виникнути невроз, депресія, дистрес, погіршення здоров'я та навіть самогубство у підлітків.

Також негативною тенденцією є зростання терористичних актів у вигляді стрілянини в школі за кордоном. В Україні такі випадки тільки почали набирати обертів. Тому створення сприятливих умов для життя, розвитку, виховання, захисту від насильства є основними завданнями соціальної державної політики. Жодному насильству немає виправдання, і будь-якому насильству можна запобігти, за допомогою моніторингу та розробці програми для боротьби з булінгом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проаналізовано роботи зарубіжних вчених: Х. Леймана, Д. Ольвеуса, П. Хайнемана, П. Ранда, К. Дюкса та Е. Міллера. Вони перші хто почав досліджувати явище булінг, розкривають його різні аспекти в своїх роботах. Також розглянуто праці українських соціологів та психологів. О. Барліт, С. Стельмах, Т. Алексеев розглядають загальні особливості поведінки булінгу. Ознаки булінгу виділили Н. Лесько та Л. Деркач. Л. Горач та Н. Тілікіна розглянули учасників булінгу. О. Ожйова, К. Гольцберг і М. Мастюкова аналізували види та форми булінгу.

В роботі розглянуто дослідження ESPAD 2019 року та HBSC 2018 року, які вивчали булінг в середовищі підлітків. Ці дослідження проводилися в у 24-х областях України, крім окупованих територій.

Метою даної роботи є дослідження особливостей булінгу в підлітковому середовищі, та виявлення шляхів зменшення цього явища.

Завдання дослідження:

1. Концептуалізувати поняття «булінг»;
2. Охарактеризувати види та причини булінгової поведінки;
3. Визначити основні детермінанти булінгу;
4. Проаналізувати данні соціологічних досліджень щодо поширеності булінгу в підлітковому середовищі;
5. Розробити програму та інструментарій соціологічного дослідження;
6. Розробити рекомендації щодо мінімізації булінгу в підлітковому середовищі.

Об'єкт дослідження – булінг у підлітковому середовищі.

Предмет дослідження – прояви та розповсюдження булінгу в підлітковому середовищі.

Методи дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-наукові методи, зокрема: теоретичний аналіз, статистичний, діалектичний, системно-структурний, порівняння та класифікація наукових положень соціологічної та психолого-педагогічної літератури.

Практичне значення одержаних результатів полягає в використанні науково-практичних рекомендацій, спрямованих на обґрунтування та соціологічне дослідження рівня булінгу в підлітковому середовищі.

Публікації автора за темою дослідження:

«Кібербулінг в молодіжному середовищі» - тези доповіді за матеріалом Всеукраїнського круглого столу «Трансформація українського суспільства в цифрову еру», м. Одеса 25 березня 2022 року.

Структура та обсяг роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, 9-ти підрозділів, висновків, додатків та списку використаних. Загальний обсяг роботи становить 60 сторінок друкованого тексту, в тому числі 54 сторінок основного тексту. Список джерел 41 найменувань.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ БУЛІНГУ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА

1.1 Історія виникнення поняття та теорії булінгу

Вперше про шкільне цькування описав в своїй монографії «Health at School: Considered in Its Mental, Moral, and Physical Aspects» 1887 році доктор медицини Клемент Дюкс, в якій провів дослідження про життя хлопчиків в шкільному середовищі, проаналізувавши всі сфери діяльності юнаків (вільний час, ігри, навчання, сон, дисципліну, розпорядок дня, хвороби, харчування та взаємодію в колективі). Там він підсумував, що цькування не шкодить «нахабним» хлопцям, тоді як багато «ніжних» хлопчиків в результаті цього серйозно хворіють, їхнє здоров'я погіршується в фізичному і психологічному аспекті. Він вивчав булінг лише як проблему хуліганства підлітків, проте повномасштабні дослідження цькування як проблеми в просторі підлітків належать скандинавським вченим [29, с. 164].

Пізніше для визначення систематичного знущання групи людей над однією людиною спочатку дослідники використовували поняття «мобінг» (від англ. Mobbing – нападати натовпом, зграєю), і тільки через деякий час термін модернізували в «булінг». Перші згадки про слово «мобінг» були в роботах австрійського зоолога Конрада Лоренца в другій половині XX століття. Він являється одним із основоположників етології – наука про дослідження поведінки тварин. Терміном «мобінг» позначив нетипову поведінку тварин (жертв, слабих супротивників), які згруповуються і спільними зусиллями нападають на «ворога, що поїдає», що загрожує їхній безпеці [34]. Наприклад ворон «нападає» на кішку, або будь-якого іншого нічного хижака, якщо вони побачать його вдень, щоб захистити свою зграю. Згодом Лоренц опублікував книгу «Das sogenannte Böse» 1963 році, в якій проаналізував поведінку тварин і трактує походження агресії, а ще через 10 років був ушанований

Нобелівською премією в галузі фізіології та медицини за відкриття щодо «організації та виявлення індивідуальних та соціальних моделей поведінки».

Вже на сферу людських відносин термін «мобінг» наклав шведський лікар Петро-Паул Хайнеман, посилаючись на запозичення цього поняття в зоолога Конрада Лоренца. З 1960-1969-х роках проводив спостереження як діти на шкільному майданчику переслідували інших дітей, які відрізнялися кольором шкіри або фізичною вадою. На цю тему згодом у 1969 році в шведському журналі «Liberal Debatt» виходить стаття П. Хайнемана, де він використав поняття «мобінг» як явище апартеїду та поведінку знущань, яка порушує соціальні норми в учнівському середовищі. В 1972 році він публікує книгу «Мобінг. Групове насильство серед дітей і дорослих».

Паралельно в цей час шведсько-норвезький психолог Ден Олвеус в 1973 році проводить опитування стосовно агресії в молодіжному середовищі, в якому беруть участь 130 000 норвезьких студентів. Відповідно до даних цього дослідження, кожен 7 учень стикався з проблемами знущань. Після вищезгаданого дослідження, в 1978 році публікується книга «Хлопчики для биття і шкільні хулігани» (Olweus, 1978). Д. Олвеус стверджує в своїй роботі про мобінг як: «навмисна, повторювана негативна (неприємна чи шкідлива) поведінка однієї або кількох осіб, спрямована проти особи, якій важко захистити себе» [36, с. 3].

Наступний вчений, котрий одним із перших відніс денотацію терміну «мобінг» вже як ознаку груп осіб, які об'єднуються для переслідування однієї особи на робочому місці, – це шведський психолог і лікар Хайнц Лейман. В своїй роботі «The Content and Development of Mobbing at Work» 1996 року він став першим із вчених, хто чітко розмежував поняття булінг і мобінг, пояснивши що булінг більше відноситься до фізичної і психологічної агресії в шкільній атмосфері, а в мобінгу жертва зазнає систематичної стигматизації (особливо посягання на права людини) на робочому місці. Також Лейманом опрацьована анкета «LIPT» (Leymann Inventory of Psychological Terror) для проведення дослідження мобінгу (на той момент опитали медсестр в лікарні,

які піддавалися цькуванню). Цю схему анкети використовують дотепер. Завдяки праці Х. Леймана етимологію термінів булінг і мобінг розмежували.

Внаслідок праць К. Дюкса, П. Хайнемана, Д. Олвеуса та Х. Леймана розголос проблем мобінгу, а також і булінгу, набули міжнародного рівня. Завдяки цьому різні країни зацікавилися проведенням досліджень. В країнах Північної Європи, де починалося вивчення цього явища, до цих пір деякі вчені використовують термін «mobbing» як пояснення цькування особою чи групою осіб і знущання над жертвою. В інших країнах спеціалісти вживають термін «булінг».

В норвезькому Ставангері серпні 1987 році відбулася перша конференція на тему «булінг у школах», організована Радою Європи, на якій досліджено проблему цькування учнів 6-16 років у школах Норвегії, Великої Британії та Ірландії. Згодом дослідження почали проводити в Канаді, Австралії, Японії, Великобританії, Німеччині, США та інших країнах. Завдяки ним вчені привернули увагу до проблеми булінгу не тільки працівників сфери освіти, але й політиків, медиків, юристів, журналістів та представників інших галузей і суспільства в цілому [38].

Також вже в кінці XX – на початку XXI століття кожен дослідник розрізняє булінг по різному.

А.Ю.Барліт пише що цим терміном позначають утиск, дискримінацію, свідомого жорстокого ставлення протягом тривалого часу [3, с. 45].

Згідно з визначенням національної агенції CDC (Центр контролю та профілактики захворювань), булінг – це тип молодіжного насильства, де присутня агресивно-деструктивна поведінка однієї людини (або групи) над іншою, при цьому вони не є родичами.

П. Рандал вважає що булінг – це емоційне приниження, висловлювання образливих коментарів щодо іншої особи, що призводить до виключення цієї людини з групи [39, с. 8].

Психотерапевт І. С. Бердишев дає наступне визначення булінгу. «Це свідоме, тривале насильство, що не носить характеру самозахисту і виходить від однієї чи кількох людей» [40, с. 238].

Отже булінг (український аналог поняття «цькування») – це навмисне, цілеспрямоване психологічне або фізичне знущання над жертвою, здійснюване однією особою або групою агресорів, дії яких повторюються протягом певного часу і спрямовані на навмисне нанесення шкоди.

Унікальний погляд соціології на булінг в тому, щоб аналізувати насильство так само як функцію соціальної структури, але не як персональну патологію. Соціологи внесли значний вклад у знання про насильство, що розглядається як соціальна дія. З соціологічної точки зору, булінг породжується не тільки умовами на рівні мікросистеми, але також на рівні макросистеми, що перебуває у центрі уваги безлічі соціологічних концепцій. Соціологія булінгу припускає, що взаємообмін підліткової агресії і їх діяльність є структурними диспропорціями, що відтворюють нерівність в нашому світі. Існують загальні соціологічні теорії і точки зору відповідно до булінгу і віктимізації, які намагаються описати булінг як функцію суспільних структур і систем.

Коротко розглянемо соціологічні концепції виникнення і поширення булінгу.

Концепція соціального контролю Тревіса Хірші (1969) базується на зв'язуванні людей і соціальних інститутів, щоб зрозуміти агресивну поведінку школярів. Передумовою концепції соціального контролю вважається, що девіантна і делінквентна поведінка формується, якщо індивід має слабкі зв'язки з оточенням і соціальними інститутами. Також, знущання можуть сформуватися, якщо взаємозв'язки дитини з громадськими установами (це шкільне середовище, сім'я, друзі і тд.) є нестабільними, або послабленими, що надає підлітку підходящі умови до подібної поведінки. Саме від взаємовідносин між цими групами і молодого особою залежить її ставлення до себе і своїх однолітків [28]. Хірші виділив основні чотири елементи

соціального контролю, які запропоновані, щоб зменшити відсоток тих, хто може вступати в булінгову поведінку:

- емоційна прихильність, повага до батьків, однолітків та інших;
- прихильність до конформізму. Витрачення сил і енергії на професійну діяльність, покращення навичок;
- коли особа залучена до конвенційних дій і витрачає час на улюблену справу, домашній побут, навчання, у неї нема вільного часу на деструктивну поведінку;
- дотримання соціальних принципів і законів [28].

Як ми можемо спостерігати, саме під впливом відсутності цих чинників зазвичай діти вдаються до такої поведінки. Кожній з цих чотирьох елементів соціального контролю здатний самостійно уповільнювати знущання, девіантну і делікту поведінку.

Загальна теорія деформації. Теорія стверджує, що коли підлітки переживаючи перевантаження (емоційне), вони можуть відчувати злість або розчарування, внаслідок чого підвищується ризик злочинної або девіантної поведінки.

Як відомо, підлітки зазвичай перебувають в пубертатному періоді. Це пов'язано з фізіологічними особливостями людини, тому можемо припустити, що гормони несуть в такій ситуації великий вплив на їх емоційний стан, адже підліток адаптується до «нового» тіла та психологічного стану. Саме в цей час формується майбутня особистість. Булінгова поведінка деструктивно впливає на розвиток особистості.

Теорія соціального пізнання. За цією теорією від початку свого народження ніхто не є хуліганом. Тобто дитина щоб стати булером повинна мати якісь причини на це. Наприклад, може спостерігати за дорослими і наслідувати їх поведінку. Власне, поведінка людини встановлюється взаємозв'язком особистісних детермінант [32, с. 85].

Чудово відомо те що на індивід, як особистість, надзвичайно сильно впливає соціум, він (індивід) набуває тієї поведінки, яку спостерігає з самого

дитинства. І коли підлітки зіштовхуються з певним конфліктом між собою, який в майбутньому може перерости в булінг, а для деяких учасників і взагалі в стигматизацію, кожен з них демонструє певну набуту поведінку, яка визначить хто жертва, а хто хижак. Також це буде залежити від вродженого темпераменту дитини.

Теорія домінування булінгу. Представники цієї теорії Сіданіус і Пратто вважають, що люди цькують інших для того, щоб створити чітку ієрархію в групі, отримати соціальний статус, доступні ресурси та бути популярним у соціумі. Наприклад, в класі деякі діти можуть вчиняти цькування над іншими, очікуючи, що за це їх однолітки будуть поважати. Так вони прагнуть створити союз з лідерами хуліганів. Це одна із провідних теорій насилля і міжусобиць в світі [28].

Теорія соціалізації гендерної ролі. Ця концепція дає конкретне пояснення того, як гендерні норм і патології гендерних норм можуть призвести до знущань і гендерних домагань (наприклад, гомофонних прізвиськ та цькувань, статевого домагань і т. д.). У рамках суспільно-конструктивістської структури жіночі та чоловічі ідеології є наслідком інтерналізації цивілізовано визначених гендерних норм. Ці норми та очікування мають вплив на поведінку та ставлення до своєї та протилежної статі, особливо коли людина чітко стосується конкретних аспектів цих ідеологій гендерної ролі. Дослідження, проведені в 2009 році Орнаком та Фішером, показують, що хлопчики, які слідуєть за традиційними чоловічими нормами, зіштовхуються з більшим ризиком насильства і більш сприйнятливі до насильства щодо жінок. В той час, як дівчата наслідуючи традиційні гендерні ролі частіше є жертвами міжособистісних конфліктів у стосунках [28].

Якщо проаналізувати як суспільство пріоритетно сприймає гетеросексуального чоловіка як взірць ідеалу, то інші види маскулінності та фемінності вважаються менш бездоганними, а інколи взагалі повним абсурдом (наприклад хлопців завжди налаштовують що чоловіки не плачуть, і не

проявляють емоцій, а манера поведінки яка більше схожа на дівочу в групі буде сприйматися в негативному аспекті). Результатом чого стає те, що хлопці в шкільному віці намагаються пробудити свою маскуліність, за допомогою цькувань та насилля стосовно інших підлітків, щоб здобути владу і статус в групі, часто пересилуючи себе і свої принципи.

Теорія звичайної діяльності (RAT). Теоретики звичайної діяльності вказують, що посилюється можливість знущань та віктимізація над дитиною, коли та знаходиться далеко від дому. Науковці провели дослідження, в якому дослідили де і з ким жертва зазвичай проводить свій вільний час. Результатом вийшло що шанс для булінгу створюються рутинними діями інших індивідів у місцях, де часто перебувають вмотивовані кривдники. Це дослідження включає наступні фактори, що сходяться до віктимізації:

- 1) наявність хулігана\булера;
- 2) приваблива, вразлива жертва;
- 3) відсутність дієздатного опікуна який би міг захистити [28].

Можна проаналізувати що правопорушником може бути будь хто, якщо бажає щось отримати від жертви, тоді як вабливі жертви, на яких правопорушники звертають увагу, використовуючи знущання, намагаються привернути увагу до себе.

Кожна з цих теорій присутня в житті суспільства і має право на існування. Це тільки невелика кількість тих концепцій які існують у світі. Кожна дисципліна (психологія, політологія, соціологія, біологія і т. д.) розглядає проблему насилля та булінгу з різних точок зору. Ці теорії відкривають нові погляди на мотиви та взаємодію індивіда і групи, індивіда та індивіда, індивіда та соціального інституту.

1.2 Загальна характеристика різновидів булінгу

Як можна зрозуміти з вищезгаданого – найбільш незахищена і вразлива соціальна верства населення від булінгу – діти. Цькування з боку однолітків

відноситься до негативних переживань у житті дітей, це впливає на їх соціалізацію, самореалізацію, адаптацію, фізичний і психологічний стан, та в цілому на функціонування в суспільстві вже в дорослому віці. Булінг – це інтернаціональна проблема, яка присутня в будь якій культурі, в незалежності від соціально-економічного розвитку країни, індексу задоволеності та політичної ситуації.

Розглянемо як окреслює С. Стельмах. в загальному поведінку булінгу:

1) соціальна взаємодія, через яку особа зазнає нападів групою або однією людиною, які продовжуються протягом місяців, а в деяких випадках й років, це викликає в жертви стан безпорадності, нерідко людину виключають з групи, в якій та перебуває;

2) охоплює низку соціальних, освітніх та психологічних проблем, через які особа зазнає фізичного або психологічного насильства протягом тривалого періоду і не може захистити себе за певних обставин [24].

Говорячи про першу ознаку, її можна охарактеризувати як соціальну міжособистісну стигматизацію. Це явище характерне серед підлітків, коли ті намагаються виділити одну або кілька жертв, які відрізняються від інших будь-якою ознакою (зовнішність, успішність, когнітивні, вербальні та інші ознаки), навішуючи на дитину ярлик невдахи і відсторонюючи її від групи.

Українські дослідники Н. Лесько та Л. Деркач щодо цієї проблеми висували власні дефініції даного явища – вони відображали наявність великої категорії соціальних, психологічних і педагогічних проблем, які супроводжують фізичне і психологічне насильство, яке скоюється над людиною [16; 6]. Відповідно до тлумачення авторів, булінг характеризується кількома особливостями:

- 1) деструктивна поведінка одного з партнерів спілкування;
- 2) систематичність цієї стереотипної агресивної поведінки;
- 3) нерівність сил;
- 4) цькувальна поведінка завжди є умисною.

Всі ці ознаки присутні булінгу як явищі і зазвичай люди можуть не сприймати серйозно булінг в шкільному середовищі, вважаючи що це звичайний конфлікт між сторонами, тому потрібно розрізняти ці поняття.

Конфлікт – це коли відбувається зіткнення протилежних поглядів, інтересів, ідей, де кожен намагається відстояти свою точку зору. Булінг цілеспрямований на умисне приниження людини, намагання підпорядкувати її під свої інтереси.

Основні відмінності між цими явищами:

1. булінг є систематичним, а конфлікт, у свою чергу, – ситуативний;
2. булінг має умисний характер, а конфлікт не завжди має намір;
3. для булінгу характерний дисбаланс сил, в умовах конфлікту сторони можуть мати рівні сили;
4. в булінгу відсутнє розкаяння у кривдника, в той час як у конфлікті одна сторона може визнати свою помилковість.

Алексєєнко Т. Ф. виділяє особливості булінгу, які не включили Лесько Н. та Деркач Л:

– Відносини в ситуаціях булінгу нерівноважні та асиметричні. Говорячи про цю особливість, можна розуміти, що з одного боку знаходиться агресор, який має досить виражену фізичну та/або психологічну силу та владу, а з іншого боку знаходиться жертва, яка не володіє такою силою та владою. При цьому для врівноваження відносин жертві необхідна підтримка та допомога з боку близького оточення.

– Для жертви булінг завжди несе негативні наслідки, порушується душевна рівновага, знижується самооцінка, руйнується самоповага.

Булінг зачіпає не лише агресора та жертву, а й усе їх найближче оточення в негативному аспекті. Тому цю ситуацію потрібно навчитися виявляти, контролювати і вирішувати.

– Булінг можливий за мовчазною згодою оточуючих, насамперед однокласників.

Коли над дитиною знушаються, і на її захист ніхто не стає, агресор відчуває вседозволеність і безкарність, в результаті чого насилля призводить до неконтрольованих наслідків.

– Булінг не може припинитися сам по собі, ситуація не може зникнути.

Без роботи спеціаліста і втручання третіх осіб, діти булінг зупинити не можуть в силу свого віку, необізнаності в цих процесах, своїх правах і т. д.

– Для припинення ситуації булінгу необхідне втручання ззовні. Допомога знадобиться не тільки жертві, а й свідкам, і самому агресору [1].

Американські дослідники виділили вісім основних типів булінгу, деякі з яких виникли з появою інтернету:

1. Перепалки (флеймінг) – обмін короткими емоційними репліками між двома та більше людьми. Розгортається зазвичай у громадських місцях та соціальних мережах. Іноді перетворюється на затяжний конфлікт.

В Україні підлітки найчастіше з таким видом булінгу зустрічаються в інтернет платформі ASK.fm, яка посіла перше місце по булінгу, за результатами досліджень [23]. Це платформа, де користувачам можуть надіслати анонімні і не анонімні питання, на які особа повинна відповісти. У 80% випадків це були образи, наклеп і побажання смерті. Через анонімність відслідкувати тих, хто пише образи та цькують майже не можливо. Цю платформу спеціалісти хотіли закрити через збільшення булінгу та через летальні випадки серед підлітків (самогубства).

2. Напади – постійні виснажливі атаки, образливі повідомлення, що повторюються, спрямовані на жертву (наприклад, сотні SMS-повідомлень на мобільний телефон, постійні дзвінки) з перевантаженням персональних каналів комунікації.

Один із сервісів, які використовуються для даних дій є чат-бот Boomer, де вказується тільки номер жертви, і на її телефон відправляються сотні повідомлень спаму, які не вимикаються. Неповнолітня особа з цим

психологічно впоратись не може і це викликає великий шок і стрес, внаслідок чого погіршується стан здоров'я.

3. Наклеп (denigration) – поширення образливої та хибної інформації (текстові повідомлення, фото, пісні, які часто мають сексуальний характер).

Жертвами можуть бути не лише окремі підлітки – іноді трапляються розсилки списків («хто є хто в школі» і т.д.), створюються спеціальні «книги для критики» (slam books) з жахами про однокласників. Однією із основних проблем є те, що про це можуть знати не тільки учні, але і вчителі, які ніяк не реагують на такий вид насилля. Через пережиту травму діти можуть замкнутися в собі і без консультації психолога можуть вчинити самогубство.

4. Самозванство – перетворення на певну особа, переслідувач позиціонує себе як жертву, використовуючи її пароль доступу до акаунтів в соціальних мережах, у блозі, пошті, системі миттєвих повідомлень або створює свій акаунт з аналогічним нікнеймом та здійснює від імені жертви негативну комунікацію. Це робиться для зіпсування репутації і відносин жертви з навколишнім соціумом [18].

5. Обдурювання, виманювання конфіденційної інформації та її поширення – отримання персональної інформації Інтернет або передача тим, кому вона не призначалася.

6. Відчуження (остракізм, ізоляція). Всім людям притаманне бажання бути включеним до групи. Виключення з групи сприймається як соціальна смерть.

Коли людина виключається з взаємодії, вона гірше почувається і падає її самооцінка. У віртуальному середовищі це може призвести до повного емоційного руйнування дитини. Онлайн-відчуження можливе у будь-яких типах середовищ, де використовується захист паролем, формується список небажаної пошти чи списку друзів.

7. Кіберпереслідування – приховане відстеження жертви з метою організації нападу, побиття, зґвалтування і т.д.

Це надзвичайно серйозна проблема, і якщо минулі види булінгу націлені на приниження особистості з використанням соцмереж, то в цьому випадку зазіхання йде на фізичне здоров'я і життя жертви.

8. Хеппіслепінг (Happy Slapping – щасливе плескання, радісне побиття) – назва походить від випадків у англійському метро, де одні підлітки били перехожих і в той же час інші записували події на камеру мобільного телефону.

Зараз ця назва закріпилася за будь-якими відеороликами із записами справжніх сцен насильства. Ці ролики розміщують у інтернеті, де їх можуть переглядати тисячі людей без згоди жертви [18].

Ще окремо в світовій науці традиційним є підхід, згідно з яким виділяють такі види насильства:

Фізичний – навмисні поштовхи, удари, стусани, побиття, заподіяння інших тілесних ушкоджень тощо.

Проте досить рідко діти розповідають дорослим про своїх кривдників. І тут батькам радять звертати увагу на появу синців, подряпин тощо на тілі дитини, на зіпсований одяг та на скарги дитини щодо поганого самопочуття. Однак у жодному разі не потрібно намагатися самотійно покарати кривдника своєї дитини, це може призвести до погіршення ситуації. В такому випадку потрібно звернутися до спеціаліста [30].

Психологічний – насильство, пов'язане з впливом на психіку, яке викликає психологічну травму засобами словесних образ або погроз, домагань, залякування, створення напруженої атмосфери з метою формування зневажливого ставлення колективу до людини (жертви), і найчастіше фізично слабкої особистості. До цієї форми відносяться:

- словесне цькування;
- образливі жести чи дії;
- залякування;
- ізоляція
- маніпуляції тощо.

Варто розуміти, що дитина, яка стала жертвою психологічного булінгу, як правило, стає замкненою, не йде на контакт, може навіть проявити агресію по відношенню до батьків та інших дорослих. Тому дослідники радять батькам навчити дитину давати відсіч подібному цькуванню, використовуючи безпечні та дієві способи.

Кібербулінг – цькування за допомогою гаджетів у соціальних мережах, в мережі Інтернет шляхом розповсюдження хибних чуток, використання публічних образ, шантажу, переслідування, залякування тощо.

Сексуальний – це форма цькування, яке знаходить свій прояв у сексуальних знущаннях, серед яких: дії, загрози, висміювання та принизливі жарти сексуального характеру.

Сексуальний булінг може знайти прояв у отриманні прізвиська сексуального характеру, у відеозйомці під час перевдягання, у свідомому поширенні чуток, які мають на меті образити та інші.

Економічний – використання грошей для контролювання іншої особи. Використання економічного булінгу передбачає вимогу від жертви грошей, вимагання сніданків, талонів тощо. Жертву також можуть змушувати красти майно.

Також виділяють прямий та прихований булінг:

Прямий булінг. Цей вид булінгу включає пряме фізичне, психологічне чи сексуальне насильство.

Форми прямого булінгу:

- Вербальний булінг (зброєю служить мова: прізвиська, обзивання).
- Фізичний (плівки, непристойні знаки тощо)
- Залякування (інтонації, різкі рухи, слова, після використання яких агресором, жертва вимушена вчиняти певні дії).
- Вимагання (агресор може вимагати будь-що: їжу, гроші, речі, виконання справи за агресора),
- Дії з майном (пошкодження, крадіжки, ховання речей і т.д.).

Прихований булінг – це ігнорування, бойкот, навмисне створення та розповсюдження чуток та наклепу [30].

Надзвичайних обертів набирає саме проблема кібербулінгу, порівняно з іншими видами. Інтернет простір доволі важко контролювати в правовому і соціальному аспекті, хоча організації різних платформ і сервісів вводять політику проти боротьби кібербулінгу, хеппіслепінгу, самозванству, наклепу та інших видів неправомірних дій. Але навіть при постійному моніторингу ситуацій цькування, все це не допомагає вирішенню цих проблем. В соцмережах можуть видалятися модераторами образливі для певної людини пости, але їх знову і знову будуть публікувати. Ще гірша ситуація в чатах і месенджерах – там майже відсутній контроль ззовні, тільки сам користувач може заблокувати кривдника, якщо він один. Молоде покоління вже майже з малку взаємодіє з кіберпростором, і без належного інформування про свої права в інтернеті дитина може наразитися на небезпеку у вигляді булінгу або кіберзалякувань.

Отже можемо спостерігати що булінг доволі важке соціально-психологічне явище, яке має різноманітні види застосування насилля. Вивчення цього поняття стає ще важчим через дуже вразливу соціальну групу – дітей.

Кожен із цих типів булінгу присутній в українському молодіжному суспільстві також, і сфера технологій, яка постійно розвивається, сильно впливає на це явище. Не одноразово в ЗМІ публікуються новини, де центральними дійовими особами є школярі, які вчиняють фізичне і психологічне насильство над іншими індивідами, при цьому знімаючи на камери і розповсюджуючи в соціальних мережах, вважаючи що це піднімає їх авторитет і популярність не тільки серед їх групи, але і в школі в загальному. Тому булінг потрібно досліджувати не тільки як психологічну проблему, а як і соціальну, щоб зрозуміти весь конструкт цього питання, і розробити модель яка б мінімізувала поширення цього явища.

1.3 Детермінанти булінгової поведінки

Булінг, як характерне для соціальної сфери явище, починається лише за визначеної тривалості, регулярності і настирливості подібного роду взаємин, що призводять до віктимізації, обох співучасників булінгу. Проблема в тому, що кривдник, активно взаємодіючи з жертвою в агресивному плані, мимоволі орієнтується на непривабливі властивості жертви, може також переймати і мимоволі наслідувати їх.

В інших моментах контакти, аналогічні булінгу, абсолютно легальні і сприяють становленню его-ідентичності підлітка, усвідомлення себе, зокрема, у подібних міжособистісних соціальних взаємодіях. Насправді, більшість організаторів булінгу – енергійні, популярні діти спортивного тілоскладення. Їх комунікативна партитура різна та несвідомо притягує інтерес ровесників обох статей [37].

Цим різноманіттям і створюється підходящий ґрунт для маніпулювання іншими, а також іноді призводить до зловживань. Дотримуючись ідей психоаналізу, можна було б зробити висновок, що виплескана агресія – це відшкодування якихось підліткових неврозів, психологічних травм або соціальної несправедливості. Але в той час багато школярів автоматично опинятимуться в групі невротиків і стануть «хворими», згідно з контекстом даної проблеми. Всі ж без винятку емоції, навіть агресивні, радять опрацьовувати зі спеціалістами, але не тримати в собі.

За даними ВООЗ [31, с. 94] ще 2018 року по результатах досліджень які проведені в 42-х країнах, Україна посідає 9 місце за відсотком жертв булінгу в підлітковому віці: жертв серед дівчат 9%, а хлопців 11%. За кількістю кривдників Україна посіла 7 місце: серед дівчат 11% і серед хлопців 20%. Не вперше наша країна посідає провідні місця і це зумовлено негативною тенденцією, де кожна сфера життя впливає на ці фактори. Тому потрібно знати які причини булінгу, його сторони і види, щоб розробити план дій як мінімізувати цькування в підлітковому середовищі.

Ситуація булінгу має колективний характер, де виділяється чітка ієрархічна соціальна структура. А саме: кривдник, жертва, і спостерігач. Дослідники Гольцберг К. О. та Тілікіна Н. В. в своїх роботах розглядають наступних учасників булінгу:

1. Кривдник - це той, хто вчиняє цькування. Він піднімає свій авторитет не через особисті досягнення, а через знування над іншими, демонструючи свою силу над іншими, менш слабшими. Вони мають низький рівень емпатії, впевнені в собі, мають високу самооцінку, наявний імпульсивний характер емоційних реакцій, присутнє порушення системи ціннісних орієнтацій. Повага до особи, цінність життя та здоров'я іншої людини в ній відсутні, або знаходяться на вкрай низьких місцях. Найчастіше булери – це колишні жертви цькування, які перенаправили свою поведінку на слабших за них самих.

2. Послідовник кривдника - він позитивно ставиться до цькування, не є ініціатором і другорядним в цьому явищі, але бере активну участь в булінгу. Також як і кривдник може отримувати задоволення від цих дій, вважаючи що когось «справедливо» покарано привселюдно і зазвичай саме він публікує відео «покарань» в соцмережах.

3. Активні спостерігачі-прихильники - це ті хто активно підтримує дії булера сміхом, оплесками, вигукуванням, та іншими вербальними повідомленнями.

4. Пасивні спостерігачі-прихильники не демонструють якихось явних ознак підтримки булера або цькування, але їм подобаються дії, які скоюються щодо жертви.

5. Жертва – об'єкт булінгу. Це та особа, яка чимось може відрізнятися від однолітків: фізичні вади, особливості розвитку (заїкання, гіперпасивні, гіперактивні і т.і.), економічне становище сім'ї, успіхи в навчанні (можуть бути як відмінники так і двієчники), з заниженою самооцінкою, не вдоволення/не прийняття себе, чутливі, емоційні, фізично слабші, імпульсивні, ті, що не мають сформованого уявлення про те, яка

поведінка вважається у цій групі нормативною і т.д. У зоні високого ризику стати жертвою можуть бути ті діти, чиї стосунки з батьками не є довірливими, таких ще називають вуличними (бо вони самі по собі).

6. Активні спостерігачі - це ті, які не приймають знущання, намагаються постійно врятувати або захистити жертву. Зазвичай ці особи діляться своїми переживаннями з батьками, розповідаючи про те, як все відбувалося.

7. Пасивні спостерігачі - не підтримують булінг і вважають, що мають допомогти жертві, але не наважуються втрутитись.

8. Байдужі спостерігачі - це ті які не мають чіткої позиції, намагаються не взаємодіяти під час булінгу [25; 26].

Всі учасники булінгу можуть бути присутні не тільки в фізичному середовищі, але також і в інтернет просторі. Але потрібно вказати, що булінг може відбуватися і без спостерігачів як онлайн, так і офлайн.

Існує цілий ряд факторів, що сприяють процвітанню булінгу в дитячих колективах. Розвитку цього явища сприяють виховання в сім'ї та мікроклімат того освітнього закладу, в який потрапляють діти для здобуття освіти [12].

Дорослі в школі можуть ненавмисно або іншим чином брати участь у булінгу, провокувати або сприяти йому. Різні чинники теж надзвичайно сильно впливають на булінгову поведінку в групі дітей, коли вчитель дозволяє собі грубі вислови в бік учня. Для інших це буде наче дозвіл почати або продовжити знущання з цієї особи. Хоча, здавалося, що вчитель навпаки повинен перешкоджати цьому явищу. Це суперечить всім педагогічним нормам.

Крім поведінки дорослих, що сприяє процвітанню булінгу у шкільному середовищі, виділяють низку факторів, які можуть спровокувати розвиток булінгу серед дітей:

- низький рівень вихованості дитини;
- неадекватно низька самооцінка;
- високий рівень імпульсивності;

- надмірне вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів, та комп'ютерних ігор;
- бажання владарювати над слабшими;
- домашнє та сексуальне насильство;
- внутрішній сімейний конфлікт;
- низький соціально-матеріальний статус сім'ї;
- завищені вимоги до успіху, які не завжди відповідають здібностям і таланту дитини;
- батьківська гіперопіка або байдужість;
- ранній статевий акт;
- рання судимість.

Як відомо з досліджень, які проводилися ще з 1897 року різними вченими (Лейман, Дюкс, Ольвеус і т. д.), результати вказують на негативні наслідки як для жертви, так і для спостерігача і кривдника [26, с. 28-30].

Для жертви булінгу наслідки можуть бути наступними:

- зниження якості навчання;
- підвищення агресивності, яка переноситься на інших;
- відсутність друзів, відсутність навичок спілкування;
- самотність;
- схильність до депресії, неврозів і різних психічних розладів;
- психосоматичний вплив на фізичне здоров'я;
- низька самооцінка, девіантні прояви [28].

Для кривдника наслідки наступні:

- проблеми у відносинах з соціумом;
- високий показник агресії;
- асоціальна поведінка, девіантна поведінка;
- малорозвинена соціалізація, асоціальні риси індивіда;
- неблагополучне майбутнє, важкі відносини в сім'ї, терор в спілкуванні з ішими [28].

В спостерігачів визначаються наступні негативні наслідки:

- практика бути безсилим перед диктатурою натовпу, відчуття сорому за нерішучість та легкодоступність;
- депресія або підвищена збудливість;
- відсутнє бажання йти до навчальних закладів.

Отже, можемо відзначити, що явище булінг доволі розповсюджена проблема, яка вимагає досконального вивчення особливостей взаємодії її учасників і впливу оточення на них. Булінг напряду впливає на здоров'я і самопочуття підлітків, на соціалізацію, на розвиток комунікативних шляхів, вміння виходити з конфліктних ситуацій, а також формувати індивіда як особистість.

1.4 Вікові та статеві особливості прояву булінгу у дітей

В той час як булінг є поширеним явищем у старших і середніх класах, він має місце навіть у початковій школі. Опитування 2377 дітей від 6 до 8 років та 1538 німецьких дітей 8 років показало значні відмінності у ступені віктимізації: в Англії жертвами цькування стає втричі більше дітей, ніж у Німеччині (24 % проти 8%), проте число жертв булінгу серед англійських хлопчиків майже в 2.5 рази менше, ніж серед маленьких німців (у дівчаток такої різниці немає). Типи булінгу в обох країнах однакові: його жертвами, як і ініціаторами, найчастіше є хлопчики і відбувається він зазвичай на ігрових майданчиках або в класах, соціально-економічні та етнічні відмінності невеликі [11].

Загалом, як зазначає Є. М. Мастюкова, форми агресивної поведінки спостерігаються у більшості молодших школярів. У той же час у деяких дітей виявлялася більш виражена схильність до агресії за такими ознаками:

1) Висока частота агресивної поведінки – протягом періоду спостереження вони проявили не менше 4-х актів агресивної поведінки, спрямованих на завдання шкоди одноліткам, тоді як інші діти виявляли не більше одного;

2) Переважає пряма фізична агресія – якщо більшість учнів найімовірніше виявляють вербальну агресію, то ці діти часто застосовують пряме фізичне насильство;

3) Наявність ворожих агресивних дій, спрямованих на досягнення будь-якої мети, тоді як у інших школярів - на фізичний біль чи страждання однолітків [14].

Відповідно до цих ознак можна виділити групу молодших школярів із підвищеною агресією. Зазвичай їхня кількість становить від 15 до 30% від загальної кількості членів групи. У молодших школярів найчастіше зустрічаються наступні прояви агресивності:

1. діти часто втрачають самоконтроль;
2. сварки, суперечки з іншими;
3. відмова задовольняти вимоги дорослих;
4. можуть свідомо викликати гнів і роздратування в інших;
5. схильність звинувачувати інших у своїх помилках і невдачах (вони можуть виводити свій гнів на неживі речі);
6. часто відчують гнів, злість і ревності;
7. не забувають образи [5].

Агресивність як властивість, властива багатьом дітям і виникає з різних причин. Як зовнішні причини розглядають такі:

1. сім'я, у якій зростає дитина;
2. спілкування з однолітками;
3. копіювання дитиною персонажів фільмів, вигаданих героїв.

Внутрішні причини прояву агресивності молодших школярів:

1. наявність внутрішнього дискомфорту, невпевненості;
2. невміння адекватно висловлювати негативні емоції;
3. невміння контролювати себе;
4. висока тривожність, почуття знедоленості;
5. неадекватна самооцінка (частіше занижена);
6. прагнення звернути на себе увагу дорослих [5;7].

Особливості булінгу в підлітковому середовищі. Показник популярності підлітків у природному середовищі був пов'язаний з просоціальною та асоціальною поведінкою. Дослідження групи хлопчиків 4-6 класів показує, що, з одного боку, центральне місце в їхній системі взаємин займають «зразкові хлопчики», яких сприймають як неагресивних, спортивних лідерів, старанними та товариськими, а з іншого – «круті хлопці», яких сприймають як популярних, агресивних та фізично розвинених. З віком та у більш «вуличному» середовищі популярність «поганих хлопчиків» зростає. Порівняно з іншими школярами, вони мають більше друзів, вищий соціометричний ранг і більший успіх у дівчаток. А оскільки кривдники (агресори) вибирають друзів, які також агресивні, цькування часто стає груповою діяльністю. Це ще більше ускладнює індивідуальний опір, допомагаючи криміналізувати загальну атмосферу в шкільному середовищі [14].

У дослідженні Л. М. Семенюк було показано, що якщо у дітей 10-11 років переважала фізична агресія, то після дорослішання у 14-15 років – вербальна. Однак це не було пов'язано зі зниженням фізичної агресії з віком. Найбільша частота всіх форм агресії (як вербальної, так і фізичної) була виявлена у віці 14-15 років. Але динаміка зростання фізичної та вербальної агресії була різною з віком: показники фізичної агресії дещо зросли, проте не сильно. Але вербальна агресія зростає швидше порівняно з фізичною [7].

Можна відзначити також, що у молодшому віці (10-11 років) між різними формами агресії існує досить слабка диференціація. Тобто хоч вони і виражені неоднаково, але відмінності між ними щодо частоти застосування невеликі. У віці ж 14-15 років між різними формами агресії виявляються більш чіткі та явні відмінності. Агресивна поведінка підлітків виражається у ворожості, словесній лайці, нахабстві, непокірності та негативізмі, постійній брехні, прогулах і вандалізмі. Діти які попадають в дану категорію порушень зазвичай навіть не намагаються приховати свою антисоціальну поведінку. Вони часто рано починають залучатися до сексуальних відносин, курити,

вживати алкоголь та наркотики. Агресивна асоціальна поведінка може проявлятися у вигляді хуліганства, фізичної агресії, жорстокого поводження з однолітками. У важких випадках спостерігалися дезорганізована поведінка, крадіжки, фізичне насильство. Більшість дітей, які класифікуються як агресори, мають низьку самооцінку, хоча іноді вони демонструють образи жорстокості, та зверхності.

Гендерні особливості прояву булінгу. Дослідження зарубіжних (D. Lane, D. Olweus, W. Besag) вчених дозволили виділити наступні гендерні особливості підліткового булінгу:

- Відмінності у жіночих і чоловічих виразах булінгової поведінки;
- Виявлено, що особливості булінгу у хлопчиків пов'язані переважно з нормативною культурою хлопчиків.
- Знущання над чоловіками в основному пов'язані з боротьбою за владу.
- Булінг над дівчатами є більш особистим, психологічно спрямованим та емоційно деструктивний;
- Дівчатам важче боротися з булінгом через гендерні відмінності [4].

Для вивчення гендерних відмінностей у булінгу у хлопчиків і дівчаток використовувалися різні підходи:

1. Модель гормональної обумовленості – пояснює підвищену чутливість до знущань через підвищення рівня чоловічого статевого гормону тестостерону. Статеві відмінності в агресивній поведінці частково пояснюються більш високим рівнем тестостерону у чоловіків.

2. Соціально-рольова модель – булінг набувається людиною в процесі соціалізації як одна зі складових чоловічої гендерної ролі. Більш сильна схильність чоловіків до булінгу і більш виражене у жінок стримування булінгу.

3. Модель емоційного збудження – емоційне збудження є фізіологічною реакцією, пов'язаною з посиленою активністю автономної нервової системи, що готує організм до енергійних дій. Чим вище емоційне

збудження, тим більша ймовірність, що людина у своїй поведінці виражатиме булінг [32].

Дійсно, при розгляді структури відмінностей між дівчатами і хлопцями, присутні всі дані моделі характеру для їх вікової категорії.

На підставі теоретичного аналізу можна зробити порівняльний аналіз гендерних досліджень у різних країнах. У Греції за критеріями популярності школярів у хлопчиків булінг збільшує їх статус, робить більш популярними, в той час у дівчат цей показник навпаки зменшується. В Португалії булінг більш розповсюджений в школярів з нижчих соціальних верств. В Бразилії булінг поширений в хлопчиків, і більше пов'язаний з сексуальними домаганнями. В Фінляндії досліджено що у хлопців-булерів частіше в дорослому віці виявляються психіатричні проблеми, депресивність та тривожність. В Австралії хлопчики частіше беруть участь в булінгу, але негативне ставлення батьків саме до дівочого булінгу [27].

Висновки до першого розділу

За результатами нашого огляду вітчизняних та зарубіжних досліджень можна зауважити, що булінг не має чіткого визначення і кожен вчений трактує його по-різному. Але в усіх він позначався як цілеспрямована агресивна дія або поведінка, яка систематично вчиняється однією особою або групою осіб по відношенню до іншої особи, результатом чого є психологічна, фізична або матеріальна шкода. Для булінгу характерний злий умисел та дисбаланс сил, в результаті чого особа не здатна дати опір перед кривдником.

Існують теорії та концепції які пояснюють існування насилля в соціальному житті індивідів. Наприклад, концепція Тревіса Хірші базується на тому, що така девіантна поведінка формується через слабкі зв'язки з первинною групою (сім'я, рідні, друзі). Теорія деформації пояснює насильницьку поведінку спричиненням емоційного перенавантаження підлітка, в результаті чого той вивільняє свою енергію і злість на слабших. Теорія соціального пізнання стверджує, що таку деструктивну поведінку особа може спостерігати з дитинства, і вже в зрілому віці повторювати її по відношенню до оточуючих. Теорія домінування зазначає, що через насилля та знущання, в групі намагаються створити чітку ієрархію, завдяки якій домінантна особа (кривдник) здобуває статус та певні привілеї. Теорія звичайної діяльності вказує на прояву булінгу поза домом, без присутності опікуна, який може захистити особу, в той момент коли жертва найбільш уразлива перед групою.

Також розглянули види булінгу. Існує прямий і прихований булінг. Прямий булінг – будь які фізичні і словесні дії які мають негативний вплив на особистість. Прихований булінг характеризується поширенням клевети, ігноруванням індивіда в групі, та повне відсторонення від неї. Виділяють також фізичний, психологічний, сексуальний, матеріальний булінг та кібербулінг. Останній вид має безліч форм в інтернет просторі (постійні атаки спамом телефонними дзвінками та повідомленнями; поширення образливої,

неправдивої інформації; перепалки в чатах; створення фейкового акаунту жертви; вимагання особистої інформації жертви, та використання проти неї; кіберпереслідування; хеппіслеппінг – поширення відео з фізичним, сексуальним та психологічним насиллям тощо). Всі види цькування присутні та розповсюджені в підлітковому середовищі, що негативно впливає на розвиток особистості, особливо коли це є масовим явищем, з яким ніхто не бореться, вважаючи це несерйозною проблемою.

В системі булінгу присутні не тільки жертва і кривдник, а й послідовники кривдника, активні та пасивні та байдужі спостерігачі.

В розділі також розглянули статеві та вікові відмінності в підлітковому середовищі, де з'ясувалось, що у дітей віком 10-11 років переважає фізична агресія, а у 14-15 років – вербальна.

РОЗДІЛ 2 ДОСВІД СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ В УКРАЇНІ

2.1 Методика дослідження та характеристика цільових груп ESPAD

Міжособистісна система підліткового середовища вирішальна у подальшому розвитку ключових рис особистості. Вона також потребує пильної уваги вчених з наукової точки зору. Мова йдеться про системне насильство серед дітей в закладах освіти, в інтернет просторі, у вільний час після школи. Коли дитина засвоює певний тип поведінки, такий як «жертва», «злочинець», «пасивний спостерігач», то може дотримуватися їх протягом життя.

Можемо спостерігати що проблема булінгу актуальна на сьогодні в світі. Дослідження цього явища проводилося в Україні, США, в Європейському Союзі, та ще в 40 країнах, починаючи з 1995 року кожні 4 роки міжнародною організацією UNICEF, але через карантинні обмеження які спричиненні COVID-19 з 2020 року вся увага зосереджена на моніторингу епідеміологічної ситуації у світі, через що вивчення науковцями проблеми булінгу відійшло на другий план. Дослідження яке мало повестися 2021 року перенесли на липень місяць 2022 року [13, с. 6]

Тому у зв'язку з цим в даному розділі проводиться вторинний аналіз останніх результатів опитувань в Україні опублікованих 2019 року ESPAD «Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотичних речовин», до якої було включено блок запитань щодо розповсюдження цькування в підлітковому середовищі. Аналітичний звіт по темі булінгу підготувала соціологиня Д. Павлова.

Цільова група дослідження. Це дослідження проведено в Україні в 260 навчальних закладах і воно представляє вікову групу підлітків 14-17 років у закладах загальної середньої освіти (9-11 класи), заклади професійної освіти та спеціалізовані вищі навчальні заклади. Загальна кількість респондентів

становить 8509 підлітків (4401 дівчина і 4108 хлопців) віком 14-17 років у всіх областях України, окрім анексованого Криму і окупованих територій. Завдяки сфокусованості на цій віковій групі, дослідження дає можливість отримати надійну, не викривлену часом інформацію. Адже що більше часу проходить від епіцентру подій, то більше блокуються психікою травмуючі події для людини, а це призводить до спотворення даних для дослідників. Також в опитуванні взяло участь 259 керівників закладів освіти.

Дизайн та реалізація вибіркової сукупності. Заклади освіти, які брали участь в опитування, поділено на 4 типи: сільські та міські заклади загальної середньої освіти I–III ступенів, заклади професійної технічної освіти, заклади фахової передвищої освіти. Відбір одиниць вибірки визначився в дві фази:

1-ша фаза – для кожного з 4 типів закладів освіти вибрано необхідну кількість по всій Україні.

2-га фаза – у кожному закладі освіти вибиралося по 2 класи. Одиниця спостереження - всі учні в підібраних класах. Під час опитування були відсутні інші особи які б вплинули на результати дослідження. Інтерв'юери проводили опитування. Дослідження проводилося повністю добровільним, і тільки тих хто на той момент були включені до навчального процесу і був присутній в день опитування.

Методика збору даних. Опитування студентської/учнівської молоді проводилося шляхом самостійного заповнення формальної анкети. Використано метод опитування групи в шкільних класах. Опитування керівників навчальних закладів проводилось методом самостійного заповнення через формалізовану анкету.

Процедура збору даних. Польовий етап проводився з 20.02.2019 по 28.03.2019 та виконаний такими дослідницькими групами як: Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка та Центром «Соціальний моніторинг». Основним завданням збору даних було забезпечення для учнів конфіденційності та анонімності, згідно з дотриманням прав людської гідності і морально-етичних норм, які затверджені

Соціологічною Асоціацією України (САУ), а саме: принципи проведення досліджень серед дітей, також принципи Конвенції ООН Про права дитини, Конвенції Ради Європи про права дитини, та законів України.

Процес збору даних. На початку була проведена телефонна розмова з керівниками і детекторами закладів освіти, проведена консультація та інформування про мету дослідження, та питання які будуть ставити дітям. Проведення інструктажу школярам і саме дослідження проводилося в навчальних аудиторіях школи, де були присутні інтерв'юери, які в разі чого могли підказати дітям не зрозумілі речі. Все опитування цілком анонімне, анкети які заповнювали діти вкладали в конверт і відправили для аналізу до Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка. Варто сказати від опитування відмовилося 94 дитини (0,9%), більше половини (63 учня) це хлопці. При цьому не пояснивши свою позицію або рішення [13].

2.2 Оцінювання судження підлітків України що до булінгу за результатами опитувань ESPAD

Розповсюдження булінгу в підлітковому середовищі. Порівнюючи результати міжнародних досліджень (див. рис. 1) «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді – HBSC» 2006-2018 років (незабудь силку) та дослідження ESPAD-2019 (силка), можемо спостерігати незначне зменшення булінгу серед жертв і кривдників з 47% і 57% до 39% і 35% відповідно. Ця тенденція зумовлена розповсюдженням і погіршенням проблеми насильства серед школярів. Жорстока поведінка дітей викликала резонанс серед суспільства, це сприяло привертанню уваги дослідників, політиків і юристів до цієї проблеми, міжнародні організації почали проводити брифінги і щорічні звіти про ситуацію в країнах стосовно явища булінгу.

За 2019 рік (див. рис. 1) дані вказують що, більше третини (35%) протягом останніх 2-х місяців ображали інших, а 39% респондентів підтвердили що були ображені упродовж цього часу. Решта (57%) відповіли,

що не стикалися з булінгом протягом 2-х місяців. [13, с. 80] Дослідники вказали, що навіть після загального пояснення респондентам що саме є поведінкою булінгу, їх дані засвідчують, що деякі форми цькування є нормою для підлітків і не сприймають як різновид булінгу. Тому показники реальних обраних «жертв» булінгу є набагато більшими, ніж тих хто ідентифікує себе як «жертва». Майже в 4 рази більша кількість обраних (39%), ніж тих, хто вважає себе «жертвою» (10,2%). Це можна інтерпретувати так: деякі види насилля вже нормалізовані в молоді і цькування для деяких стає як побутова справа, що не є припустимою нормою для здорової психологічної атмосфери підлітків.

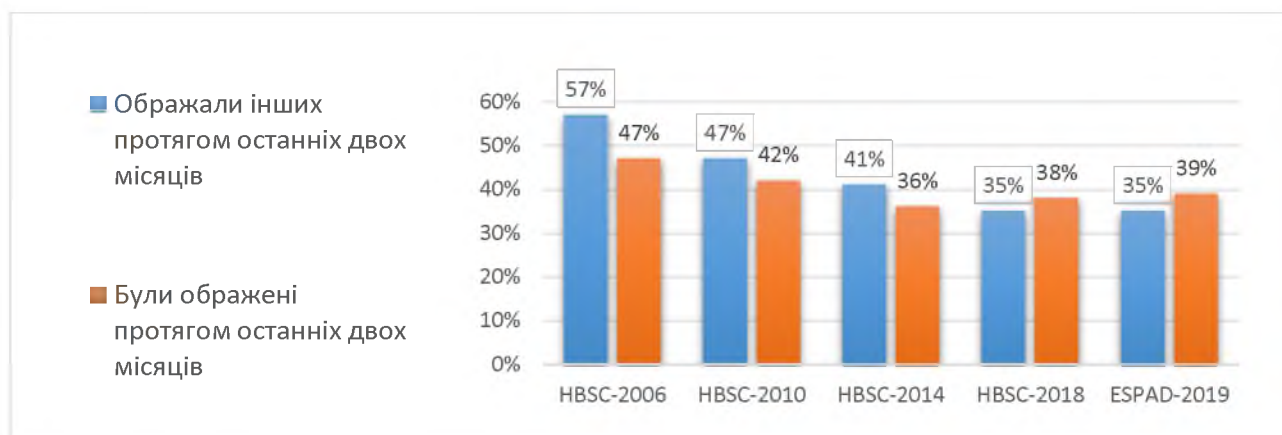

Рис. 1 Динаміка досвіду булінгу протягом останніх 2-3 місяців

Подібну реверсивну тенденцію можна спостерігати за тими підлітками які ображали інших, але не готові визнавати себе «кривдниками». Тільки 5,7% серед опитаних підлітків підтвердили, що причетні до знущань над іншими. Як виявилось, хлопців на кілька відсотків більше ніж дівчат (відповідно 6,9% та 4,7%). Але аналізуючи відповіді на різні запитання, можна помітити, що ця кількість набагато більша, а саме: більше 30% підлітків цькували інших у визначений час. Також четвертина усіх опитаних вказали, що особисто участь в булінгу не приймали, але могли спостерігати за ним [13].

Стосовно спостерігачів, опитування показує що тільки 25,8% підлітків зазначили що не приймали участь в булінгу, але могли спостерігати паротягом останніх двох місяців. Найбільша кількість спостерігачів в закладах фахової

передвищої освіти – 28,5%, а найменша в закладах професійно-технічної освіти – 17,9%.

Моделі поведінки підлітків в ситуаціях булінгу. Нам важливо розуміти як підліток який ідентифікує себе «жертвою» булінгу намагався вирішити цю проблему, до яких дій він вдавався щоб вирішити дану систематичну проблему. За результатами опитувань учнів в 2019 році дані ілюструють (Рис.2.), що тільки 18,7% «жертв» булінгу шукали підтримку у батьків, причому дівчата майже у тричі частіше зверталися ніж хлопці (відповідно 27.2% і 10,7%). Це означає що у дівчат комунікація з батьками більш налагоджена, ніж у хлопців. Дослідивши в минулому розділі причини такого явища, можемо припустити, що це відбувається через гендерні упередження, які існують в суспільстві (наприклад коли сину постійно нав'язують що він чоловік, а не «нюня» і йому не слід плакати, коли його ображають, а вирішувати свої проблеми самостійно).

Тільки 29% респондентів (див. рис.2.) загалом намагалися чинити опір самостійно: кожен 3 хлопець (32,3%) і кожна 4 дівчина (25,4%) намагалися самостійно вирішити цю проблему, і як бачимо, в цьому випадку відсоток хлопців більший ніж дівчат. Надзвичайно великий відсоток набрала відповідь підлітків, де вони вказали, що не приймають ніяких рішень і просто ігнорують булінг у їхню сторону - це 37,6% відповідей в загальному. Відповіді обох статей відрізнялися тільки на 0,6%, що означає проблеми у вмінні протистояти кривдникам та вирішувати цей систематичний конфлікт [13].

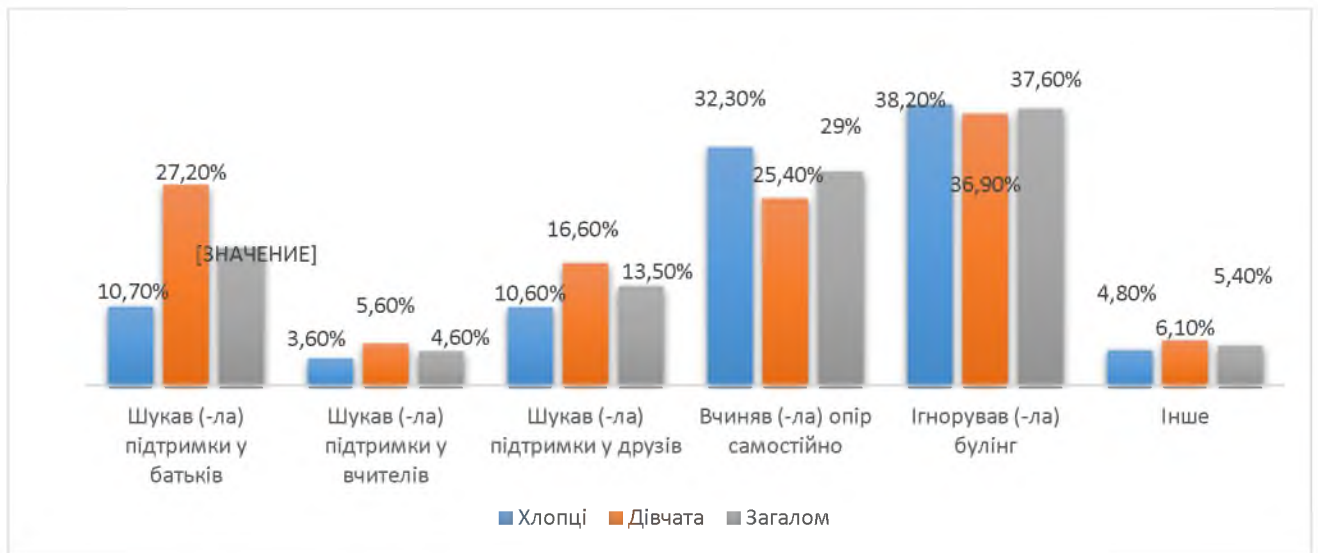

Рис. 2. Дії, які вчиняють підлітки, які визнають себе «жертвами» булінгу, за статтю

Кожен одинадцятий намагався (див. рис.2.) знайти підтримку у друзів (це 13,5%). Також можемо спостерігати найнижчі показники у відповіді, пов'язані з вчителями. Тільки 4,6% «жертв» звернулися по допомогу до вчителів, і знову відсоток дівчат майже у двічі більший ніж у хлопців (5,6% та 3,6% відповідно). Це свідчить про надзвичайно низький рівень довіри до працівників закладу освіти, що є великою проблемою в навчанні, адже саме вчитель грає велику роль в забезпеченні нормального клімату в шкільному середовищі.

Окреме питання поставили для тих хто ідентифікував себе як «жертва» і які відповіли що ігнорували булінг (це більше третини), й попросили назвати причини їх ігнорування (див. рис. 3.). Були вказані наступні основні причини:

- «Це не було для мене проблемою» – 30,1%;
- «Не думаю, що це дало б результат» – 29,3%;
- «Боявся (-лася) нових випадків булінгу» – 11,6%;
- «Не було до кого звернутися» – 8,4%;
- «З цим повинні розбиратися дорослі» – 6,4%.

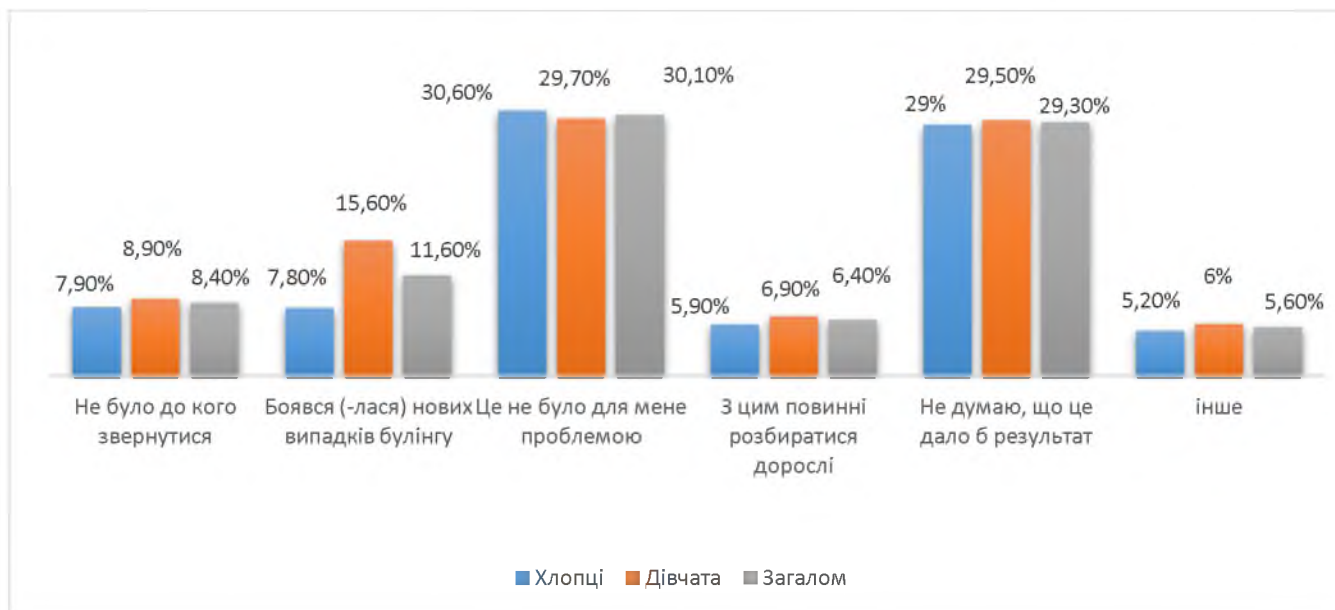

Рис. 3. Причини ігнорування булінгу підлітками, які вважають себе «жертвами», за статтю

Ці відповіді свідчать про те, що кожний третій сумнівався, що їх дії можуть щось змінити, і третина вважає що це не є проблемою для них, а значить булінг став вже за рутинну справу і з цією проблемою навіть не намагаються боротися. І тільки 11,6% відповіли що бояться своїми діями спричинити ще гірший булінг. 6,4% думають що вирішенням їхнього цькування повинні розбиратися дорослі. Та майже кожен 10 стверджує що в них немає до кого звернутися по допомогу. Проте суттєвих статевих відмінностей відповідей майже не спостерігається, тобто хлопці та дівчата які визначили себе як «жертв» мають схожу думку стосовно причин їх ігнорування булінгу.

У процесі булінгу одну з ключових ролей відіграють саме спостерігачі, бо саме від них, від їхньої поведінки і рішень залежить розвиток булінгу по відношенню до жертви.

За результатами дослідження (див. рис. 4) більше третини (35,5%) самостійно намагалися вчиняти опір (фізично, словесно), в той же час 29% свідків ігнорувала це явище. Кожний 10 шукав підтримку в батьків, а 13,2% підтримку у друзів. І знову ми спостерігаємо що дівчата свідки в двічі частіше звертаються до батьків ніж хлопці. Підтримку в учителів шукають 8,1%

респондентів, що знову підтверджує малий рівень довіри до шкільного керівництва і вчителів. Тільки в запитанні про батьків спостерігаються гендерні відмінності.

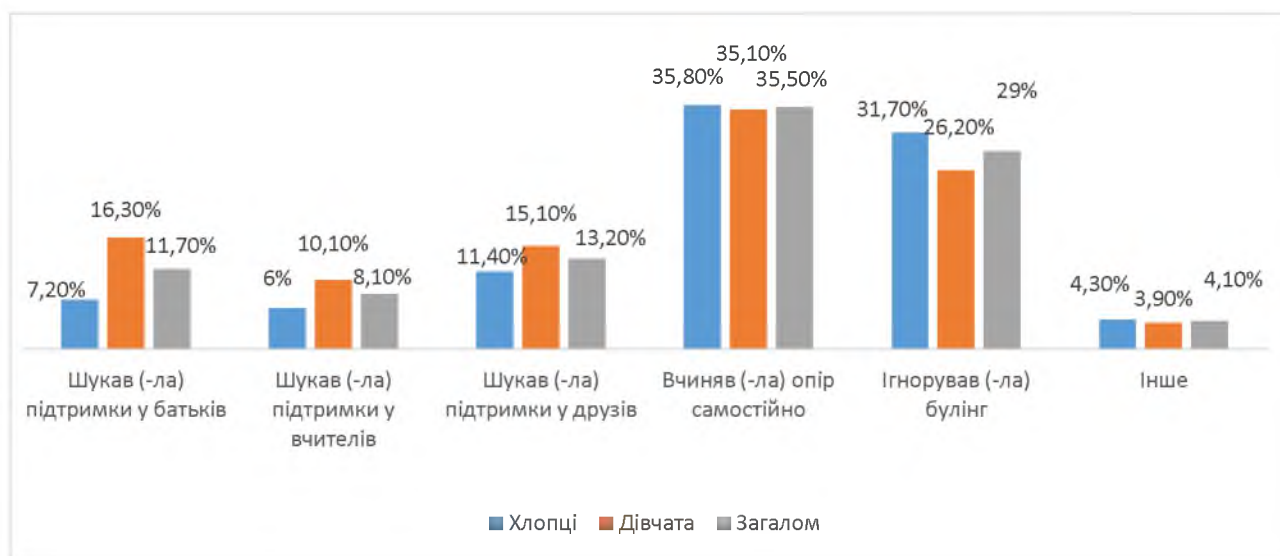

Рис. 4. Дії, які вчиняють свідки булінгу, за статтю

Як вже описувалося в методології дослідження, у 2019 році блок питань не тільки був присвячений учням, але й керівникам закладів освіти саме для того, щоб краще зрозуміти розповсюдження булінгу не тільки серед школярів, а й серед вчителів. Нагадаємо, в опитуванні прийняли участь 259 вчителів і викладачів різних закладів освіти.

Було поставлене питання про випадки булінгу вчителів в закладах освіти, де дані показали що кожний п'ятий керівник зазначив, що протягом навчального року в їх колективі є викладачі яких ображали або вони були приниженими учнями та батьками (26,6% та 26,3% відповідно). Найбільший показник в ЗЗСО (Заклади загальної середньої освіти) – 30,5%, а найменший в ЗФПО (Заклад фахової передвищої освіти).

Серед опитаних викладачів кожний третій (30,1%) вказав що основним видом приниження у навчальному році були вербальні образи в присутності різних осіб. Причому в сільських закладах освіти (ЗЗСО) спостерігалися частіші прояви вербального приниження, більше третини (36,7%), а найнижчий показник в ЗФПО – 7,7% відповідно. Також 15% викладачів ЗЗСО обл. центру повідомили що їм, або їхнім колегам надсилалися смс-

повідомлення або висміювання на сайтах шкіл та образливі повідомлення, які надходили в соціальних мережах (12,5%).

Також керівників запитали до яких організацій зверталися батьки постраждалих дітей від булінгу протягом навчального року. З'ясувалось, що кожний десятий (10%) звертався до поліції з метою вирішення проблеми булінгу. До департаменту освіти і науки - тільки 5% батьків. Найнижчих показників набрали соціальні мережі (2,3%), батьківські громадські організації (1,9%) та телевізійні канали (1,5%). Що цікаво в обласних центрах батьки частіше зверталися до різних організацій (майже в тричі) ніж батьки в сільських місцевостях.

Окреме поставлене вчителям запитання було наступне: «чи потрібно підготувати членів педагогічного колективу з питань медіації та запобігання булінгу», де 52,2% сказали що потреба є у вирішенні цієї проблеми, а 45,9% опитаних стверджують що в цьому потреби нема, і лише 1,9% не розуміли навіщо це потрібно. Тобто кожний другий керівник навчального закладу освіти зазначив що потрібна окрема підготовка і навчання по вирішенню булінгу.

2.3 Аналіз та інтерпретація даних соціологічного дослідження HBSC

Як можемо спостерігати, в опитуванні ESPAD не входили питання які б дали статистику видів булінгу, які застосовувалися в шкільному середовищі, тому щоб розкрити повністю тему розглянемо ще одне дослідження.

HBSC – це міжнародне наукове дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» [22]. Їх мета отримати валідну інформацію щодо здоров'я освітнього середовища різних статевих груп і вплив оточення на стан здоров'я учнів. Проводиться дослідження з 2002 року кожних 4 роки (2002 р., 2006 р., 2010 р., 2014 р., 2018р.). Наступна хвиля повинна була поводитись в 2022 році, але через воєнний стан увага дослідників поки відійшла на інші важивіші питання (дослідження і моніторинг самопочуття дітей підчас

воєнних дій, допомога біженцям, гуманітарна допомога та ін.), тому розглянемо останню хвилю опитувань на яку не вплинула ні війна ні covid-19.

Об'єкт дослідження – це підлітки 10-17 років. Всього опитано 13337 респондентів з 287 навчальних закладів, які розташовані в 173 містах і 196 селах. Вибіркова сукупність: 817 навчальних класів, 13337 опитаних дітей, серед яких 6570 хлопці та 6767 дівчат. Заклади загальної середньої освіти – 247, Заклади професійно-технічної освіти – 20, Заклади фахової передвищої освіти – 20.

За даними - 35% учнів визнали, що приймали участь в образах або приниженні, що свідчить про них як «агресорів». Форми та частота принижень, знущань та образ у навчальному закладі, до яких вдавалися опитані підлітки-«агресори» впродовж останніх двох місяців: обзивав(ла), висміював(ла) або дражнив(ла) – 24,9%, ігнорування учня або навмисне не допускання до розваг інших – 12,2%. Використовували фізичну силу (штовхання, биття та залякування) – 11%, поширювали плітки – 12,1%, використовували непристойні жести сексуального характеру та принизливі жарти – 11,8%. Серед місця поселення респондентів дані майже не різняться, а от від типу закладу агресія підлітків відрізняється, наприклад кожен другий (46,6%) учень закладів професійно-технічної освіти визнав, що приймав участь в булінгу як агресор (вони є лідерами серед всіх закладів). Тоді як у закладах ЗФПО це визнав кожен третій учень [22].

Статистика опитувань жертв булінгу показала, що 37,9% опитаних були ображені/принижені протягом останніх двох місяців. Частіше зазнавали образ/знущань підлітки 10-13 років, порівняно з 17-річними учнями, які відносно до інших найменше зазнали знущань. За населеним пунктом відмінностей жертв немає, проте серед закладів знову спостерігається інша тенденція: найбільша кількість постраждалих від знущань серед учнів ЗФПО, найменша - серед учнів ЗПТО [22].

Форми і частота принижень, знущань які зазнали учні-«жертви» в навчальних закладах. Давали лайливі прізвиська, висміювали та дражнили –

30,7%, інші учасники класу не допускали учня до розваг, або ігнорували повністю – 18,2%. Застосовували фізичне насильство – 10,9%, поширювали брехливі факти, плітки – 26,6%, непристойно жартували про мене показували жести сексуального характеру – 17,7%. Аналіз результатів опитування показав, що хлопці порівняно з дівчатами, частіше були учасниками бійок та залякувань. Молодші підлітки (10-ти річні - 29,2%) є набагато вразливішими, коли їх ігнорують або виключають з групи, ніж старші учні (17-ти річні - 0,3%). Така ж тенденція прослідковується на питанні про непристойні жарти і жести сексуального характеру, серед молодших підлітків цей показник дорівнює 22,8%, а серед 17-ти річних - 10,3%.

Протягом року 35,5% підлітків приймали участь у бійках: 51,6% хлопець та 18,9% дівчат, серед них найчастіше брали участь 12-ти річні (це 40,6%), а найрідше 17-ти річні (28,4%).

Що стосується кібербулінгу, то за результатами опитувань майже кожний п'ятий (21,1%) вказав, що ображав своїх однокласників, а «жертвами» кібербулінгу визнали себе 21,5%. Знову спостерігається вікова тенденція: 16-17 річні підлітки набагато менше порівняно з іншими віковими категоріями визнали себе жертвами онлайн-булінгу.

Висновки другого розділу

Провівши аналіз результатів двох досліджень ESPAD 2019 року та HBSC 2018 року можна спостерігати наступне:

- За останні 13 років булінг зменшився майже на 20%, що є доволі позитивною тенденцією.

- Деякі форми булінгу вже нормалізовані для української молоді, так кількість обраних «жертв» в 4 рази більша за тих хто ідентифікує себе як «жертва» (39% та 10,2% відповідно).

- Спостерігаються різні моделі поведінки в ситуаціях булінгу. Хлопці-«жертви» втричі менше зверталися по допомогу батьків ніж дівчата-«жертви» (10,7% і 27,2% відповідно). Найменше всього зверталися за підтримкою підлітки до вчителів, що свідчить про низьку довіру до викладацького складу школи. Майже кожна четверта дитина ігнорувала булінг, а кожна третя намагалася вчинити опір самостійно (така тенденція спостерігається у хлопців частіше ніж у дівчат).

- Найбільшою причиною ігнорування «жертв» булінгу підлітків є несприйняття як серйозної проблеми (30%), і зневіра у вирішення булінгу (30%). Схожа статистика і в спостерігачів - 35,5% намагалися боротися з булінгом, та 29% ігнорували його.

- 35% підлітків ображали інших, але назвати себе кривдниками готові тільки 5% опитаних.

Найбільш поширений серед хлопців вид насилля – бійки, для дівчат – словесний булінг.

Як ми знаємо, явище булінгу доволі розповсюджена проблема, судячи з соціологічних досліджень, але ці опитування скоріше спрямовані на процес виявлення цього явища, без поглиблення в види і підвиди булінгу, як чинники виникнення в підлітковій групі по Україні, а особливо кібербулінгу. Це явище стало критично розповсюдженим після 2020 року, коли по всьому світу через епідеміологічну ситуацією з пандемією багато країн ввели обмеження у

вигляді карантину, отже школи не працювали в штатному режимі, а віддалено і через що підлітки почали проводити час в інтернеті в декілька разів більше, аніж це було до ковіду. І саме це сприяло постійному перебуванню в соцмережах, де діти знаходяться без контролю батьків і могли стати жертвами булінгу. Тому потрібно і далі досліджувати цю вікову групу щоб мінімізувати цькування в житті підлітків, адже усунути явище булінгу просто неможливо, тому що воно залежить від загальної системи нерівності людей в суспільстві, про що засвідчували теорії соціального пізнання, теорії соціального контролю, теорії деформації, приниження, теорії соціально-гендерної ролі та інші.

РОЗДІЛ 3 ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РОЗРОБКА РЕКОМЕНДАЦІЙ ЩОДО ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

3.1 Методологічний інструментарій дослідження булінгу в підлітковому середовищі

Актуальність дослідження. Десятки тисяч підлітків щодня страждають від різних проявів булінгу, при цьому не звертаються до дорослих з проханням допомогти і вимушені терпіти нападки кривдників. Булінг доволі серйозна і актуальна проблема, яка з кожним роком стає все більш розповсюдженою не тільки в фізичному, а й кіберпросторі. І незалежно від рівня розвитку країни, булінг присутній навіть в розвинутих країнах в економічному, культурному і соціальному плані.

Також булінг прослідкувати в відкриту майже не можливо, тому що кривдники намагатимуться проводити свої дії поза поглядом сторонніх дорослих осіб, які можуть втрутитись, а спостерігачі та жертви не намагатимуться розповісти комусь, маючи страх перед навішуванням ярлика «донощика». За даними досліджень, певні види булінгу вже не рахуються підлітками за прояв насилля чи знущання, що означає сприйняття вже як норму в своєму житті. А це є не здоровим показником для підлітків.

Тому потрібно постійно моніторити ситуації цькування, адже це напряму впливає на подальший розвиток підлітка та фактори формування особистості. Відомо, що діти, які піддаються знущанням, насиллю, залякуванням (булінгу в цілому) в майбутньому можуть мати деструктивні наслідки для них. Це впливає на соціальні та психологічні процеси вже в дорослому віці. А від здоров'я психологічного і фізичного дітей залежить здоров'я нашої нації, а значить благополуччя всієї України та її майбутнє.

Профілактика булінгу можлива при наявності ефективних діагностичних інструментів, які дозволяють оцінити реальну статистику булінгу в групі. При

цьому питання які ставитимуться підліткам повинні відповідати етиці та бути делікатними, щоб прямими питаннями не травмувати особу.

Ступінь розробленості проблеми дослідження. Цькування періодично підіймається в засобах масової інформації в зв'язку зі збільшенням випадків жорстокої поведінки підлітків у формі психологічного або фізичного знущання. Організацією ЮНІСЕФ проводиться моніторинг ситуації булінгу в Україні, але глибинного вивчення питання в українському суспільстві майже ніхто не проводить. Основні дослідження опираються на просте виявлення поширення цього явища. Тому в дослідженні будемо опиратися на розповсюдженості різних видів булінгу у підлітковому середовищі. Виявити вікові та статеві особливості прояву булінгу.

Також за статистикою двох досліджень (ESPAD 2019 і HBSC 2018) найменше всього по допомогу у вирішенні булінгу діти зверталися до вчителів (жертви 4%, спостерігачі 8%). Це досить серйозна проблема, адже в навчальному середовищі одним із головних агентів підтримки здорового клімату в підлітковому середовищі є вчителі, і саме вони повинні забезпечувати настрої комунікації дітей. Так як статистика підтверджує тільки те, що діти не довіряють своїм вчителям і інтерпретації цих причин недовіри немає, то ми зосередимося на вивченні думки дітей щодо того, чому рівень довіри до педагогічного колективу колосально малий.

Об'єкт дослідження: булінг в підлітковому середовищі Вінницької школи №16.

Предмет дослідження: ставлення неповнолітніх до булінгу та прояви булінгу в сучасному підлітковому середовищі.

Мета: вивчити рівень розповсюдженості булінгу в підлітковому середовищі, та ставлення до цього явища.

Теоретична інтерпретація основних понять дослідження.

Булінг – це навмисна систематична поведінка підлітків, яка несе в собі психологічне, вербальне, фізичне та економічне знущання особи або групи

осіб (агресорів або кривдників) по відношенню до іншої дитини (жертви), які вкрай деструктивні, та агресивно спрямовані на нанесення шкоди жертві.

Вербальний булінг – це глузування, словесні образи, погрози, неприємні та неповажні коментарі.

Соціальний булінг – відмова в спілкуванні, бойкотування жертви, повне ігнорування та ізоляція в групі.

Економічний булінг – крадіжка, пошкодження особистих речей, вимагання грошей від жертви.

Психологічний булінг – насильство, пов'язане з впливом на психологічний стан, викликаючи травми через словесні образи, залякування.

Кібербулінг – булінг із застосування інтернет платформ та цифрових технологій впродовж тривалого часу.

Кривдник – це особа, яка вчиняє булінг.

Жертва – особа до якої вчинено цькування.

Спостерігачі – свідки випадку цькування. Є активні спостерігачі – це ті, які можуть підтримувати дії булера (кривдника), і ті які захищають жертву. Та пасивні спостерігачі, які можуть не втручатися в процес булінгу, не займаючи жодної позиції, але всередні ці дії можуть подобатись або неподобатись, від чого залежатиме на чийй стороні спостерігач.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати реальну статистику видів булінгу і поширеності в середовищі неповнолітніх.
2. Вивчити причини недовіри підлітків до викладачів, та батьків.
3. Визначити аспекти, яких, на думку підлітків, не вистачає для боротьби з булінгом.

Гіпотези дослідження:

1. Булінг розповсюджена проблема в підлітковому середовищі, не тільки в школі, а й по за нею.
2. Через відсутність підтримки і довірливого спілкування з батьками, діти частіше стають основними учасниками булінгу.

3. Підлітки не розповідають шкільним керівникам про булінг через їхню байдужість, або непрофесійну поведінку, коли дозволяють негативні висловлювання в сторону учнів.

4. В просторі інтернету булінг частіше зустрічається ніж в фізичному.

Вибірка. У дослідженні прийме участь 65 респондентів Вінницької школи №16, віком від 12 до 17 років (8-11 класи). Вибірка учнів репрезентативна з погляду на їх місце проведення, тип шкільного закладу та розмірів класів. Відносна похибка за типом групи і кількості учасників +/- 7%. Дослідження проводиться на добровільній основі і забезпечує повну анонімність респондентів.

Методи дослідження. Під час проведення дослідження буде використовуватись анкетне опитування з напівзакритими питаннями. Завдяки формалізованій анкеті забезпечується висока порівняльність відомостей та їх машинне опрацювання, завдяки чому час на обробку даних стає мінімальним, а розсилання і заповнення є простим у вигляді гугл форми, яка гарантує респонденту анонімність. Зразок анкети знаходиться в Додатку 1.

Структура анкети:

1. Преамбула. Ознайомлення з метою дослідження, підкреслюється важливість чесних відповідей респондента, а також гарантується анонімність особи.

2. Основна частина – виклад питань в блоки, які поступово розкривають зміст проблеми дослідження, враховуючи психологію респондента. Використовуються за формою відповідей напівзакриті.

3. Демографічна частина. В ній фіксуються вікові, класові та статеві ознаки респондента.

4. Завершальна частина. Виражається подяка респонденту за прийняту участь в заповненні анкети.

Етапи дослідження:

1. Підготовчий етап. Розробка програми соціологічного дослідження:

- Відпрацювання методики збору даних;
 - Розробка методичного інструментарію.
2. Попередній взятий письмовий дозвіл у батьків та адміністрації школи, для опитування підлітків. Збір інформації, проведення дослідження серед респондентів.
3. Обробка отриманих даних.
4. Аналіз та узагальнення оброблених даних.
5. Написання звіту про отримані результати дослідження.

3.2 Розробка рекомендацій по зменшенню булінгу в середовищі

Школа є найважливішим етапом в житті індивіда, адже саме в шкільному середовищі протягом 11 років формуються комунікаційні властивості, принципи життя які людина визначить на майбутнє, лінію поведінки, та поведінкові особливості в цілому. Булінг впливає не тільки індивідуально на одну людину, а є масовим явищем, і доволі розповсюджене судячи з досліджень по Україні, й негативно відбивається на успішності учнів, їх самопочутті, соціалізації, самореалізації, довірі до людей та близьких, і багато інших важливих процесів життєдіяльності особистості. Тому потрібно звести до мінімуму цькування в шкільному просторі.

З аналізу результатів дослідження ESPAD 2019 року, організація UNICEF пропонує закладам освіти приділити увагу діагностиці булінгу в їх класах та адміністрацією школи, також вивченню психоемоційного клімату групи в класі, проведення консультацій з батьками та педагогами про шляхи вирішення цієї проблеми, провести роботу з підлітками «агресорами», «жертвами» та «спостерігачами» [13, с. 113].

Також радять державним установам на регіональному рівні запровадити методичні рекомендації, ввести в школах тренерів-спеціалістів які матимуть педагогічну і психологічну освіту, щоб розуміти тонкощі роботи психіки підлітка і т.д. Запровадити постійний моніторинг самопочуття дітей, їх емоційний стан в колективі.

HBSC рекомендують підвищити рівень цифрової грамотності в школі і окремо в групах. В навчальну програму внести курс з медіаграмотності і безпеки перебування в медіапросторі, на всіх рівнях шкіл та навіть у вищих закладах. Стосовно булінгу радять адміністрації школи та керівникам вчасно виявляти проблему та адекватно вирішувати її. Це можна зробити, наприклад, підвищенням кваліфікації вчителів з вирішення булінгових ситуацій [22].

Розглянемо як боротися з булінгом керівникам, самим учням, і державі.

Шеррі Гордон — експерт із запобігання булінгу, з багаторічним досвідом написання та дослідження проблем охорони здоров'я та соціальних проблем, радить для класних керівників для початку проінформувати учнів свого класу про булінг, як він впливає на людей і які бувають наслідки. Протягом дня старатися бути помітними для учнів, з'являтися там, де може виникнути булінг, тому що кривдники зазвичай намагаються здійснити знущання поза наглядом вчителя, і зазвичай знають де і в який час перебуває педагог. Систематично слідкувати за показниками булінгу та кібербулінгу [41]. Через статеві відмінності цькування є спеціальні індикатори, по яким можна зрозуміти що відбувається в колективі, наприклад хлопцям частіше притаманні бійки, а дівчатам розповсюдження пліток і різні маніпуляції. Далі рекомендує активним і пасивним спостерігачам жертви розширити їх можливості, забезпечити конфіденційність в колективі, запевнити їх що будь-яка заява може допомогти у подоланні булінгу. Жертви можуть боятися сказати що над ними знущаються тому потрібно слідкувати за ситуацією і знайти дитину, яка могла б розповісти про знущання, але знову таки, зберігаючи конфіденційність, щоб колектив не витіснив зі свого кола характеризуючи як «шістку». Підтримувати відкрите спілкування з групою. Обговорити з батьками можливі ризики і пересвідчити їх що це не жарти, а не мізерні проблеми, адже саме через байдужість і не приділення уваги цьому явищу ситуація з булінгом може погіршуватися. У формуванні групових проєктів потрібно уникати розподілу на кола друзів, а навпаки, щоб краще реалізувати соціалізацію, потрібно щоб всі учасники булінгу з різними особами взаємодіяли. Обов'язково виражати позицію захисту проти булінгу перед класом, щоб діти розуміли що це явище не підтримується керівником. З хуліганами потрібно проводити розмови окремо, вияснити причини булінгової поведінки і постаратися змінити її.

Що робити жертві. Для початку перестати тримати це в собі, не тримати це в секреті. Як видно з опитувань, жертви рідко звертаються по допомогу, особливо вчителям, тому для початку потрібно розповісти друзям, батькам,

шкільному психологу, якщо настільки важко - то зателефонувати на гарячу лінію протидії булінгу (116111 або 0800500225), там порадять що потрібно робити якщо ти жертва і нададуть психологічну допомогу. Не слід цього соромитися. Не слід звинувачувати себе за те, що він такий, що через якусь індивідуальну особливість особу цькують, тому що для булера потрібно будь яка відділяюча риса жертви (вага, ріст, зовнішність, успішність, соціальний статус і т. д.). Якщо вербальні знущання перетворюються на фізичні, то потрібно звертатися до дирекції школи, якщо ситуація не покращується то до поліції і далі по верхівці організацій, які можуть надати розголос, тому що ніхто себе привселюдно визнавати кривдником не хоче, через соціальні норми це можна урегулювати.

Що робити свідку. Радять не мовчати коли друга або знайомого/однокласника цькують, потрібно звернутися до керівника, родичів, батьків своїх і жертви, або старших товаришів. Ні в якому разі не приєднуватись до булерів, адже це може понести наслідки як для інших так і для спостерігачів. Навіть, здавалося, до тих людей які не мають ніякого відношення до класу (це може бути керівники якихось поза урочних секцій, тощо). Також радять звернутися до спеціаліста, бо навіть для тих, хто просто сліdkує за знущаннями може негативно вплинути на здоров'я.

Що робити кривднику. Звернутися до психолога, адже спричиняти іншим біль є не нормою в суспільстві, і можливо таким чином особа намагається інтуїтивно відтворити ситуації з минулого (коли кривдник був сам жертвою), ображаючи інших він намагається відомстити і відновити справедливість, або кривдник має комплекси які намагається закрити знущанням над іншими і т. д. Тому ці моменти потрібно пропрацювати з спеціалістом

Як боротися державі з булінгом. Як відомо є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», яким встановлена відповідальність за булінг [10; 8]. Вчинення булінгу до постраждалої особи тягне за собою покарання у вигляді штрафу

850-1700 грн. або громадські роботи від 20-ти до 40-ка годин. Якщо булінг повторився в сторону жертви після накладання адміністративного стягнення, протягом року, групі (або особі) яка скоїла злочин, законом встановлено штраф 1700-3400 грн. або громадські роботи від 40-ка до 60-ти годин. Якщо булінг вчинений неповнолітньою особою (від 14 років до 16 років), то накладання штрафу відбувається на батьків цієї особи, або тих хто замінює їх. Розмір штрафу, відповідно до закону, сягає 850-1700 грн. або громадські роботи від 20-ти до 40-ка годин.

Також карається керівництво освітнього закладу, якщо те не повідомляє (змовчує) про випадки булінгу в освітньому середовищі, тягне за собою накладення штрафу від 850 грн до 1700 грн або виправні роботи до одного місяця з відрахуванням до 20% заробітної плати [8].

На веб-сайтах навчальних закладів повинні бути опубліковані правила для учнів, плани заходів, та інформація яка виступає проти булінгу в освітньому середовищі, також повинні міститися відомості про працюючих психологів які можуть надати допомогу.

Державними установами має розробитися план, за яким інформування про булінг відбудеться ще з молодших класів, проведення різних психологічних тренінгів в кожному класі протягом визначеного часу, щоб діти виробили навички комунікації, та вміння вирішення конфліктів. Саме на особистісному рівні потрібно працювати з індивідом, для розвитку емпатії до інших, і здатності до рефлексії.

Детальніше дослідити кіберпростір, в якому перебуває постійно дитина, визначити, які платформи надзвичайно небезпечні й провести на основі цього дослідження, провести глибинні зміни, які заліплять шкільний, соціальний, педагогічний інформаційний простір України, щоб забезпечити охорону безпеки підростаючого покоління.

Можна перейняти досвід Норвегії, яка має в розпорядженні ефективну антибулінгову програму Дена Ольвеуса. Суть її в тому що використовується системний підхід, при якому увага приділяється не тільки основним ролям

(кривдник і жертва), а й спостерігачам [23]. Принцип цієї програми в тому, що в класі намагаються максимально створити теплу (домашню) обстановку, в якій дітям буде зручно навчатися, в мирному співіснуванні і неприйнятті поведінки булінгу (наприклад булер), не застосовуються санкції карального характеру, також повині бути присутніми взірці поведінки – авторитети (вчителі). Як сам булінг є систематичним, такою повинна бути і профілактика булінгу – систематичною.

Висновки до третього розділу

В третьому розділі було розроблено програму дослідження підліткового середовища, визначено об'єкт, предмет, завдання та гіпотези, згенеровано вибірку, а також вибраний оптимальний метод дослідження – анкетування, де охоплені почергові етапи проведення його, а також розроблена анкета опитування.

Були сформовані рекомендації на основі проаналізованих досліджень для всіх учасників булінгу. Рекомендовано на державному рівні ввести зміни до освітнього процесу, провести інформаційну програму щодо боротьби з булінгом не тільки в шкільному середовищі, а й в позашкільний час. Також в розділі вказано, що потрібно працювати не тільки з дітьми, а й їх батьками, для кращого ефекту попередження булінгу.

З досліджень помітна надзвичайно висока недовіра учнів до вчителів, для них розроблена спеціальна перекваліфікація, яка допоможе розпізнавати булінг в групах, та допомогти у вирішенні цієї проблеми. Шеррі Гордон в своїх роботах дає поради про запобігання і профілактику булінгу для викладацького складу.

Один із варіантів вирішення проблеми – перейняти досвід норвезької антибулінгової програми, яка розроблена Деном Ольвеусом. Концепція програми полягає в створенні комфортних умов для підлітків в шкільному просторі, це допоможе в зменшенні конфліктних ситуацій між учнями.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного аналізу булінгу як соціального явища, ми дійшли до таких висновків:

1. Булінг – це соціальне явище, переважно організоване однією або кількома особами. Залякування однолітків є значним негативом переживання в житті дітей, що впливає на їх подальший розвиток і функції в дорослому віці.

Булінг є одним із механізмів соціалізації, що формує світогляд і систему ціннісних орієнтацій дитини через соціальні ролі, які вони обирають. Також існують моделі булінгу: модель гормональної обумовленості; модель емоційного збудження; соціально-рольова модель.

Булінг має такі характеристики: агресивна, деструктивна, регулярна поведінка, яка виникає у стосунках між індивідами на різних рівнях влади, а також вона завжди є навмисною.

Унікальна точка зору соціології — розглядати насильство як функцію соціальної структури, а не як особистісну патологію. З соціологічної точки зору знущання виникає не тільки мікросистемному рівні, а й на макросистемному. Найбільше поширення булінгу спостерігається саме в підлітковому віці і в молодших класах. Також присутні гендерні відмінності поведінки в ситуаціях булінгу.

2. Охарактеризовано основні види булінгу: фізичний, психологічний, економічний, сексуальний та кібербулінг; також прямий та прихований. Визначено основні причини булінгової поведінки: особистісні та сімейні причини; чинники середовища; соціальні та біологічні причини. Цькування виникає через групову ієрархію. В інтернет-просторі це ще зумовлено анонімністю та безкарністю.

Форми насильства у середовищі підлітків можуть бути різноманітні насмішки та знущання через національність та зовнішність дітей, вимагання, фізіологічної і вербальної образи, ігнорування і зневага, пошкодження різних індивідуальних предметів і таке інше.

3. Основними детермінантами булінгу виділяють: кривдника, послідовника кривдника, активних та пасивних спостерігачів прихильника; жертву, захисника жертви і активних, пасивних та байдужих спостерігачів жертви. Для кожного учасника булінг впливає негативно на психологічний і фізичний стан.

4. Було проаналізовано данні соціологічних досліджень ESPAD 2019 року та HBSC 2018 року, щодо поширеності булінгу. В цих дослідженнях виявлено статистику розповсюдженості булінгу в українському підлітковому середовищі та розбіжності відповідей по статевим та віковим ознакам.

Відсоток справжніх жертв булінгу, більший, ніж ті, хто відмічає, що реально стикався з проявами булінгу. Їх приблизно в чотири рази більше, ніж самопроголошених "жертв" - 39% проти 10,2%. Більше 5% підлітків визнають, що зіштовхувались з проявами булінгу. Також дані свідчать про те, що хлопчики стикалися частіше (6,9%), ніж дівчата (4,7%).

Чверть респондентів зазначили, що вони були свідками проявів булінгу, але особисто вони не приймали участі. Більше третини тих, хто вважав себе «жертвами» булінгу (37,5%), ігнорували булінг і ще 28,9% намагалися чинити фізичний та вербальний опір. Майже кожен п'ятий (18,7%), хто відчув себе жертвою булінгу, шукав батьківської підтримки, і 13,5% шукали підтримки серед друзів.

Причинами ігнорування проявів булінгу є: "я не розцінював це як проблему" - 30,1%; невіра в результати у випадку певної дії - 29,3%; страх повторення ситуацій булінгу - 11,6%. 35,5% з тих, хто став свідком булінгу, намагалися чинити власний опір, а третина (29%) опитаних ігнорували прояви булінгу.

Кожен п'ятий керівник зізнався, що протягом навчального року викладачі цих закладів були принижені або ображені учнями (26,6%) або їх батьками (26,3%). Вербальні образи в присутності інших осіб були головним видом приниження викладачів протягом навчального року. Третина керівників (30,1%) закладів освіти зазначили про це.

Опрацьовано програму та інструментарій соціологічного дослідження, яке допоможе вивчити проблему детальніше за допомогою методу анкетування респондентів. Розроблено деякі запобіжні заходи та рекомендації щодо профілактики булінгу в підлітковому середовищі на основі даних досліджень та теоретичного матеріалу які проаналізували.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексее́нко Т.Ф. Булінг і мобінг: причини розвитку і шляхи профілактики. Digital Library NAPS of Ukraine. 2018. М. Київ. С. 19-25.
2. Алексее́нко Тетяна. Явища мобінгу й булінгу у взаєминах особистоті та колективу. 2018. № 5 (1). – С. 201-209.
3. Барліт А.Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі / А.Ю.Барліт, О.О.Барліт // Горизонти освіти. – 2012. – №2. – С. 44-46
4. Борщевська А. В. (2014). Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Медицина, (6), – С. 48-52.
5. Губко А. А. (2013). Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Психологічні науки, (114), – С. 46-50.
6. Деркач Л. М., Горач Л.В. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі: кросс-культурний аспект / Л. М. Деркач, Л. В. Горач // Міжнародний науковий вісник. Випуск 2 (18). Ужгород, 2018. – С. 48-54.
7. Джуська А. В., & Джуський В. В. (2019). Булінг–порушення права дитини на повагу до її гідності. Вчені записки Таврійського національного університету імені ВІ Вернадського. Серія: Юридичні науки, (30 (69), № 2), – С. 26-33.
8. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 року 2657-VIII. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19/print>
9. Коваль Г.В., Алексее́нко Г.О. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах// Наукові праці. Педагогіка. Вип. 257. Том 269. 2016. – С.7-10.

10. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
11. Кормило О. (2015). Явище булінгу в освітньому просторі. Проблеми гуманітарних наук. Серія: Психологія, (37), – С. 174-187.
12. Король А. Причини та наслідки явища булінгу / А. Король // Відновне правосуддя в Україні. – 2009. – № 1–2 (13). – С. 84-93.
13. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні : за результатами дослідження 2019 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О.М. Балакірева (кер. авт. кол.), Д.М. Павлова, Н-М.К. Нгуєн, О.Г. Левцун, Н.П. Пивоварова, О.Т. Сакович; О.В. Флярковська. – К. : ТОВ «Обнова Компані», 2019. – 214 с. ISBN 978-617-7239-36-8
14. Лалак Н. В., Майборода Е., & Пеняк В. С. (2019). Булінг в освітньому середовищі сучасного закладу загальної середньої освіти: теоретичний аспект. Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: Педагогіка та психологія, (1), – С. 34-36.
15. Левченко Ю. О. Світовий досвід запобігання булінгу. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2021. Т. 1. – С. 91-97.
16. Лесько Н. Захист дітей від насильства в освітньому середовищі України//National Law Journal: Theory and practice. 2017. – С. 65-68.
17. Лист Міністерства освіти і науки України 1/11-881 від 29.01.2019 «Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 року 2657-VIII. Режим доступу: http://www.soippo.edu.ua/images/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B D%D0 %B8/2019/02/04/novost2/1_11-881%201.pdf.
18. Ожйова О.М. Булінг. Шкільний булінг: поняття та основні форми /О. М. Ожйова // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.». – Х., 2009.–Т.15. – С. 158-163.

19. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. – 132 с.
20. Руденко Л. М. Біхевіоральний підхід до вивчення агресивної поведінки / Л. М. Руденко // Науковий часопис. Спеціальна психологія. Випуск № 4. 2014. – С. 330-333.
21. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема// Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Розділ V. Соціальна педагогіка. 2015. Вип.1. – С. 168-173.
22. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді : за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» : моногр. / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева ; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. – 127 с.
23. Соціально-психологічні особливості булінгу та антибулінгове законодавство в Україні Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. Violent Crimes against Children. 2018. № 4 (109). – С. 325–335.
24. Стельмах С. Проблема булінгу: результати емпіричного дослідження / Світлана Стельмах // Наукові записки УКУ. – 2020. – Педагогіка. Психологія, вип. 3. – С. 123-135
25. Стремецька В., & Алексеєнко Г. (2014). Булінг у підліткових шкільних колективах. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота, (31), – С. 177-179.
26. Тілікіна Н. В. Про булінг (цькування) та як його подолати. Дітям, молоді та дорослим про важливе. – Київ: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики», 2020. – 40 с.
27. Фещенко А. В. Статеві особливості прояву булінгу у підлітковому віці. Пріоритетні шляхи розвитку науки та освіти (частина II): матеріали II

Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 29-30 листопада 2020 року.–Львів: Львівський науковий форум, 2020.–68 – 42 с.

28. Bowman Darcy, "The Sociology of Bullying: Prevention and Intervention Using a Three Themed Model" (2018). Honors Theses. – P. 67.

29. Clement D. «Health at School: Considered in Its Mental, Moral, and Physical Aspects» / Dukes Clement. – London: Cassell & Company, 1887. –323 p. –
Режим доступу до ресурсу: <https://play.google.com/books/reader?id=WLQVAAAAIAAJ&pg=GBS.PR3&hl=uk>

30. Dake J. A., Price J. H., & Telljohann S. K. (2003). The nature and extent of bullying at school. *Journal of school health*, 73(5), – P. 173-180.

31. Ferlic Kyle; ZAPOROZHETS, Olya. School bullying in Ukraine. *Herald of Kyiv Institute of Business and Technology*, 2019, 39.1: pp. 93-101.

32. Krishna Kumari Paudel Subedi. Theoretical Perspective of Bullying. *International Journal of Health Sciences and Research*. 2020. Vol. 10, no. 8. – P. 83- 89. –

Режим доступу до ресурсу: https://www.ijhsr.org/IJHSR_Vol.10_Issue.8_Aug2020/14.pdf.

33. Leymann H. The content and development of mobbing at work. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 1996. Vol. 5, no. 2. – P. 165-184.

34. Lorenz K. Das sogenannte böse : monograph / trans. from engl by K. Wilson. Vienna : Verlag Dr Borothea-Schoeler, 1963. – 301 p.

35. Olweus D. Victimization by peers: Antecedents and long-term outcomes // *Social Withdrawal, Inhibition, and Shyness in Childhood*. – New York: Psychology Press, 1993. – P. 315-341.

36. Olweus D. Bullying in schools: facts and intervention Dan Olweus. – 2010. – P. 1- 29 p. –

Режим доступу до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/228654357_Bullying_in_schools_facts_and_intervention

37. Olweus D.(1994). Bullying at school. In *Aggressiv behavior* Springer, Boston, MA. – P. 97-130.

38. O'Moore M. European teachers' seminar on "Bullying in schools". Strasbourg: Council for Cultural Co-operation, 1988. – 49 p. – Режим доступа до ресурсу: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED297202.pdf>.
39. Randall P. Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims / P.Randall. – Florence, KY, USA: Brunner-Routledge, 2001. – P. 224.
40. Rettew D. C., & Pawlowski, S. (2016). Bullying. Child and Adolescent Psychiatric Clinics, 25(2), P. 235-242.
41. Sherri Mabry Gordon. Click the Google Preview button to take a look inside this book. Beyond Bruises The Truth About Teens and Abuse. Enslow Pub Inc, 2009. – 128 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

АНКЕТА

Шановний респонденте!

Візьміть участь в опитуванні, присвяченому вивченню булінгу в підлітковому середовищі. Заповніть, будь ласка, анкету. Ваші відповіді не підлягають розголошенню, та є повністю анонімними.

Ваша думка дуже важлива для нас!

1. Чи чули Ви про булінг?

- a) так
- b) ні
- c) приблизно
- d) важко відповісти

2. На вашу думку, що з нижче переліченого є булінгом (відповідей може бути декілька)?

- a) фізичне побиття іншої людини
- b) пошкодження майна людини
- c) обзивання (вигадування образливих прізвиськ)
- d) поширення образливих пліток
- e) вимагання грошей
- f) ігнорування або навмисна ізоляція іншої людини від групи
- g) образливі повідомлення в соціальних мережах
- h) негативні пости/ негативні коментарі або повідомлення в соціальних мережах
- i) непристойні жести

3. Чи стикалися Ви з випадками булінгу протягом цього року?

- a) так
- b) ні
- c) не знаю, чи це був булінг

4. Від кого, на Ваш погляд, учні найчастіше зазнають прояви булінгу?

- a) від однолітків
- b) у школі від учителів
- c) від старших учнів
- d) інше _____

5. Де, на вашу думку, найчастіше трапляється булінг?

	Часто	Іноді	Ніколи	Не впевнений
На території школи	☐	☐	☐	☐
Поза школою	☐	☐	☐	☐
В інтернеті	☐	☐	☐	☐
У громадських місцях	☐	☐	☐	☐

6. Чи піддавалися Ваші друзі або знайомі булінгу протягом цього року?

- a) так
- b) ні
- c) не знаю, чи це був булінг

7. На Вашу думку, коли людина стає жертвою булінгу, що вона відчуває?

(відповідей може бути декілька)

- a) сором
- b) страх
- c) ненависть до кривдника
- d) ненависть до себе за безпорадність
- e) тривогу
- f) беззахисність
- g) бажання помститися
- h) інше _____

8. Чи Ви самі коли-небудь чинили булінг над іншими?

- a) так (періодично)
- b) так (декілька разів було)
- c) ні
- d) не знаю чи це був булінг

9. Як Ви думаєте, що спонукає інших чинити булінг?

(відповідей може бути декілька)

- a) успішність інших однолітків
- b) заробити авторитет в групі
- c) особливості зовнішнього вигляду жертви (зайва вага, худорлявість, колір волосся, ластовиння та інші відрізняючі ознаки)
- d) національність чи раса іншої людини

- e) фізичні недоліки іншої людини (пігментні плями на тілі, непривабливі шрами і т. д.)
- f) особливості манери поведінки іншої особи
- g) без причини
- h) інше _____

10. У кого б Ви попросили допомоги, якби стали жертвою булінгу?

(відповідей може бути декілька)

- a) у батьків (або опікунів)
- b) у класного керівника
- c) у вчителя якому довіряю
- d) у брата чи сестри
- e) у подруги (друга)
- f) у шкільного психолога
- g) ні до кого б не звертався
- h) у іншої особи (вказіть) _____

11. Що роблять дорослі у вашому закладі, коли бачать булінг?

- a) ігнорують або роблять вигляд що не побачили
- b) намагаються негайно зупинити знущання
- c) повідомляють батькам дітей які приймали участь
- d) інше _____

12. Чи спостерігали Ви випадки коли вчителі вчиняли булінг до Вас чи до однолітків (наприклад глузування, висміювання, знущання і т. д.)?

- e) так (періодично)
- f) так (декілька разів було)
- g) ні
- h) не знаю чи це був булінг

13. В школі Вам розповідають про те, як запобігти булінгу і хто може допомогти?

- a) так
- b) ні
- c) важко відповісти

14. Чи Ви знаєте, що в Україні є закони, які захищають дітей від булінгу?

- a) так, знаю
- b) ні, мені це не цікаво
- c) ні, але хочу дізнатися
- d) частково чув
- e) важко відповісти

15. Який тип булінгу застосовувався до Вас?

(відповідей може бути декілька)

- a) словесний (образи, вигадування прізвиськ, погрози і т. д.)
- b) фізичний (удари, підніжки, поштовхи, доторки)
- c) соціальний (ігнорування, виключення з групи)
- d) економічний (псування особистих речей, вимагання грошей)
- e) кібербулінг (глузливі образливі коментарі та пости в інтернеті)
- f) сексуальний (принизливі жарти сексуального плану, доторки до тіла)
- g) мене не ображали

16. Виберіть усі відповіді, які стосуються Вас.

- a) Я не знаю, що таке кібербулінг.
- b) Кібербулінг – це не проблема.
- c) Мої друзі зазнали кібер-залякування.
- d) У моїй школі траплялися випадки кібербулінгу.
- e) Я говорив(-ла) погані речі іншим в Інтернеті, але не вважаю це кіберзалякуванням.
- f) У мене хтось вкрав мій пароль/стільниковий телефон і видав себе за мене.
- g) Я комусь надіслав жарт, але вони подумали, що це кібербулінг.
- h) Я проводив(-ла) знущання в інтернеті зі своїми друзями над кимось, просто для розваги
- i) Інші говорили про мене в інтернеті, але я не вважаю це кіберзалякуванням

17. На Вашу думку, в якій платформі найбільше відбувається кібербулінг?

(відповідей може бути декілька)

- a) Facebook
- b) Twitter
- c) WhatsApp
- d) Lnstagram
- e) Snapchat
- f) YouTube
- g) Tik-tok
- h) Like
- i) Discord
- j) Онлайн ігри
- k) інше _____

18. Хто найчастіше є агресором у віртуальному світі?

- a) Однолітки
- b) Старшокласники
- c) Хтось із знайомих

- d) Незнайомці
- e) Старші люди
- f) Друзі

19. Чи зверталися Ви за допомогою у випадках онлайн-цькувань (і до кого саме)?

- a) Не звертався
- b) Звертався до батьків
- c) Звертався до друзів
- d) Звертався до вчителів
- e) Звертався до соціального педагога чи психолога

20. Як батьки реагують на Ваші проблеми ?

- a) Не звертають уваги
- b) Відкладають вирішення проблеми на тебе
- c) Допмагають у вирішенні
- d) Вирішують проблему за тебе

21 Чи цікавляться батьки тим, чим Ви займаєтесь в Інтернеті?

- a) Так
- b) Ні

22. На вашу думку, що можна зробити, щоб мінімізувати булінг

23. Вкажіть Вашу стать:

- a) чоловіча;
- b) жіноча.

24. Ваш вік: _____ *(вкажіть повну кількість років).*

Дякуємо за співпрацю!